

1925 чылдын август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№ 15
(19746)
2024 чылдың
февраль 28
среда

Хүннүң үнери — 07.31
Ажары — 18.18
Хүн дурту — 10.47

Садар өртээ
хостуг

12+

Хоочунга мөгейиг

Материалды 6-7-ги арыннардан номчуур.

Ада ТЮЛЮШТУҢ тырттырган чуруу.

Тоолчургу оран ышкаш чаарттынар

Тываның хоорай, суурларында чаа хөй-ниити девискээрлери немежип, тудуглар уламчылап турар. Чижээлээрге, Ак-Довурак хоорайга бо чылын улуг чаартылгалар болур...

\ 4-кү арында

Ак-Хем кадарчыларының Шагаазы

Өг-бүле чылының Шагаазында өскөн-төрээн черим, биче-чаш шаам сактып, ада-иемнің чурттап, мени өстүр азырап, чоннуң чоон, делгем оруунче үндүрген уттундурбас эргим уям болуп артып калган бажыңчыгажымга чордум...

\ 10-гу арында

11

муң ажыг соңгукчу Тывадан Президент
соңгулдаларыңга хуусаадан эрте
соңгуур.

Төөгүнү өөредир болгаш чырыдар

Февраль 27-де Тывага Россияның төөгүлүг ниитилелиниң удуртулгазының даргазы, "Ада-чурттуң төөгүзү" фонду-нуң директору Руслан Гакуев-тиң киржилгези-биле ниитилелдин регионалдыг салбырын бадылаан. Ол Тываның ССРЭ-ге каттышканындан бээр 80 чыл болган үезинде эгелээн.

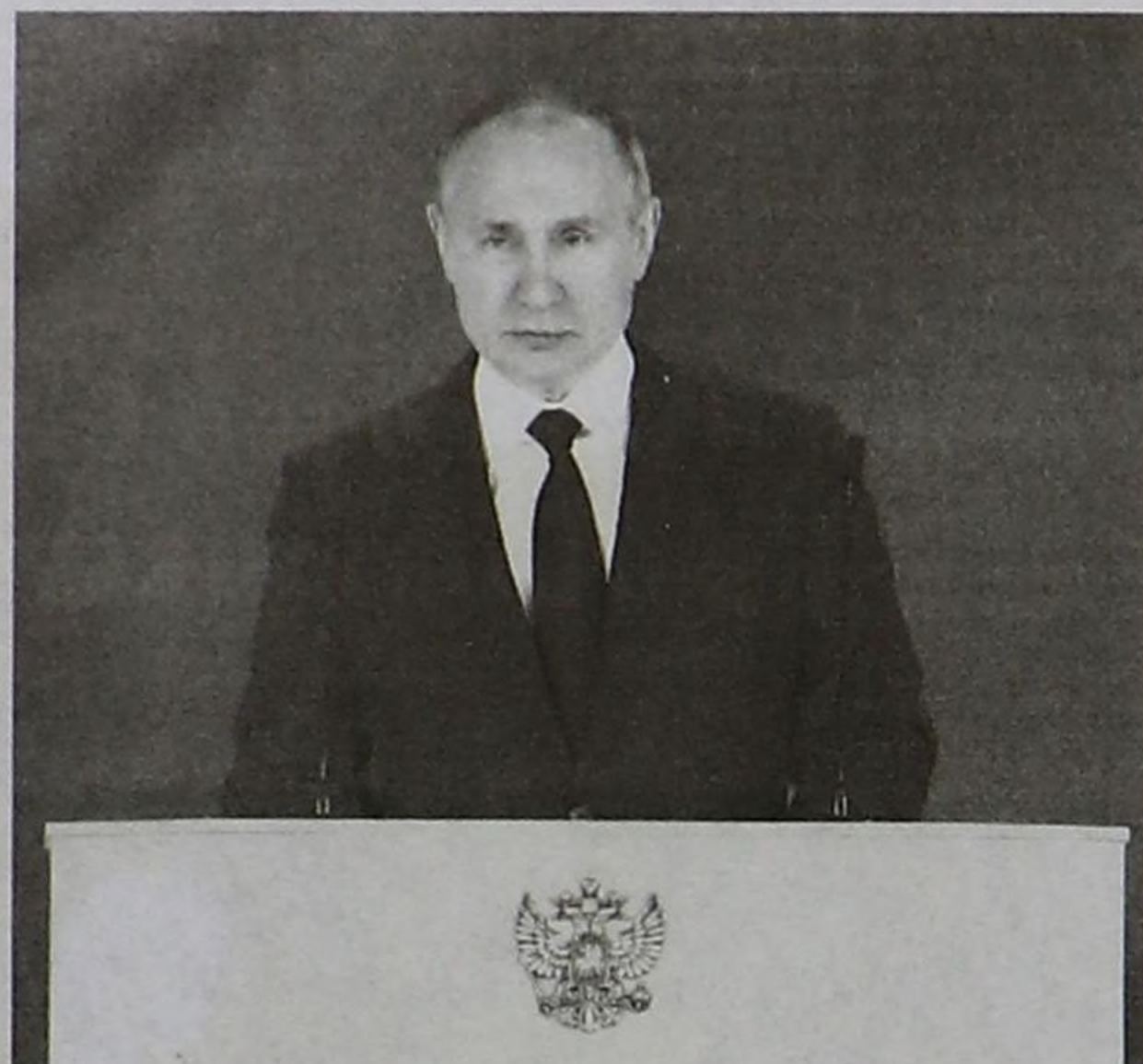
Россияжи төөгү ниитилелиниң ажылы төөгүлүг сактышкынны камгалаарынче, төөгүнү өөренир болгаш чырыдарына үндөзүлгөн культураны тургузарынче угланган. Чугула ажыл эрткен үени эде бижири болгаш өскертир доктаамал оралдажышкыннар болур.

Салбырның даргазынга төөгү эртемнериниң кандидаты, ТГШИ-ниң директору Вячеслав Март-оолду томуйлаан. Чаа адырга Совет Эвилелинге республиканың каттышканындан бээр 80 чылынга тураскааткан хемчеглерни, делегей чергелиг эртем-практиктиг конференцияны белеткээринге болгаш эрттиреринге, Тываның төөгүзүнүң өөредилге номун доозарына дузалажырынга идепкейлиг киржирин санап турар.

/ Бистиң корр.

Февраль 29-та чурттуң Президентизи Федералдыг Хуралга Айыткалын бээр

2024 чылдың февраль 29-та РФ-тиң Президентизи Владимир Путин РФ-тиң Федералдыг чыыжына чылдың Айыткалын бээрин Кремльдин парламента албаны дыңнаткан.

Россияның Конституциязынга даянган, күрүнө баштыңы бо чоокку чылдарда чурттуң хөгжүлдөзүнүн стратегтиг угланышкынын тодарадып, политиктиг, экономиктиг байдалды сайгарып, парламентиниң хоойлу чогаадыр ажылынга тодаргай санал-оналдарын кириер.

Президентиниң Айыткалынга Күрүнө Думазының депутаттары, Чазак кежигүннери, күрүнениң кол институттарының төлээлери, хөй-ниити ажылдакчылары база улуг массалыг информация чепсектериниң кол редакторлары киржир.

40 өөредилге албан черлери чаарттылган

Школаларга капиталдыг септелге чорудар федералдыг программаның Тывада ботанылгазы уламчылап турар.

Ооң ачызында 40 өөредилге албан черлери чаарттылган, ниити санның 23 хуузу тургузуп турар. Барык 14 муң чыгы оолдар, уругларга амгы үениң дериг-херекселдери-биле дериттинген школаларга өөренир арга тургустунган деп, Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг бодунуң блогунга бижээн.

«Бистиң Президентивис Владимир Путин ук программаны 2030 чылга чедир узадырын деткээн. Ажы-төл саны көвей республикага бо чугула медээ-дир. Программа

суур биле хоорай аразының харылзаазын чоокшудайыр, көдээ черниң ажы-төлүнге хоорайда чажыттарында ыш-каш эртем-билигни болгаш өзүлдени чедип алыр аргаларны бээр» — деп, Тываның Баштыңы онзалап демдеглээн.

2024 чылда школаларга капиталдыг септелге программаның республиканың 6 школазы кирген. «Акшаландырышкынның ниити түңү 360 сая рубль. Эрзинниң, Тээлиниң, Хөндөргейниң, Кызылдың 4 дугаар школаларын, Кызылда дыңнаары кошкак уругларның школа-интернадын, ол ыш-каш Кызыл кожуунуң Сукпакта аграр лицейниң оран-савазын чаартыр» — деп, Тываның Баштыңы дыңнаткан.

/ Бистиң корр.

Хуусаадан эрте бадылаашкынны эгелээн

Республиканың чедери берге болгаш ыраккы черлеринде РФ-тиң Президентизиниң хуусаадан эрте бадылаашкын эгелээни Тываның Соңгулда комиссиязы дыңнаткан.

Россияның Президент соңгулдаларына республикадан 11 муң ажыг соңгукчу хуусаадан эрте соңгуурун, ооң 747-зи чедери берге черлерде чурттап турарын дыңнаткан.

Республиканың дөрт кожууну — Өвүр, Тере-Хөл, Тожу болгаш Чаа-Хөлдүн чурттакчылары график езугаар февраль 25-те бадылаан.

Бай-Тайганың Кара-Хөл, Өвүрнүн Сарыг-Хөл, Эрзинниң Качык, Би-Хемниң Хүт ыраккы суурларның чурттакчылары марттың 1, 2 база 3-түн хунунде

чурттуң Президентизин соңгулда участоктарына шилиир.

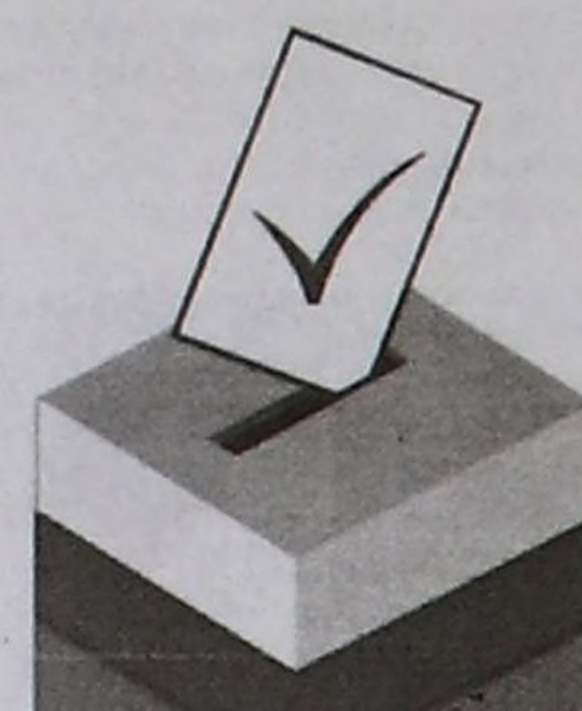
Соңгулда комиссияларының кежигүннери малчын турлактарже аъттыг база вездеходтарлыг чедер. Тывага хуусаадан эрте соңгулда марттың 14-те доостур.

2024 чылда РФ-тиң Президент соңгулдалары үш хонук үргүлчүлээрин сагындыраал. Март 15–17 хуннеринде бадылаашкын болуп эртер. Россияның 30 хире субъектинге ырактан электронуг бадылаашкынны шенеп эрттирген, бо удаада ол регионнар база катап ону ажыглаар.

Дөрт кордакчы — Күрүнө Думазының даргазының ора-лакчызы, «Новые люди» партиядан Владислав Даванков, Күрүнө Думазының депутаты

база РЛДП партияның удуртукчузу Леонид Слуцкий, КПРФ-тен Күрүнө Думазының депутаты Николай Харитонов база амгы үеде күрүнө баштыңы Владимир Путин Президент соңгулдаларына киржир.

/ А. МОНГУШ.

Эндокринология төвүн тудар

Тывада республиканың 1 дугаар эмнелгезиниң баазазына Эндокринология төвүн ийи чыл иштинде тудуп, ажылдадыры планда кирген. Төптү ажыдыптарга, республиканың чигир аарыглыг чурттакчылары республикадан дашкаар чоруп турбайн, маңаа бедик технологиялыг эмчи дузаны алып аргалыг апаар.

2024–2025 чылдарда чигир аары-биле демисежириниң регионалдыг программасында Эндокринология төвүн тудар айтырыг кирген. Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг февраль 22-де ооң дугайында доктаалга атты салган. Программаның бо чылда күүсел-

дезинче бюджеттен 8,4 сая рубльди тускайлаан.

Программада төптен аңгыда, диабет школазын ажыдары, специалистерни белеткээри, эндокринология кабинеттерин дериири дээш өске-даа хем-чеглер бар. Планнаттыг акша-хөреңгиниң чартындан хөйүн чигир аарыглыг уругларның глюкозазын доктаамал хынаар система садып алырынче угландыра.

Тывага ук программаның онза херектиин Владислав Ховалыг демдеглээн. Республиканың 5 муң ажыг чурттакчызы «чигир аары» деп диагнозтуг чурттап чоруур. Чурттакчы чоннуң 6 хире хуузу, азы 20 муң хире киж

диабеттен аарый берип болур бөлүктө кирип турарын диспансеризация илереткен. Амгы үеде аарыг дүрген «аныяксаан» — сөөлгү беш чылда 14 харга чедир диабеттиг уруглар саны ийи катап, а 15–17 харлыг элээдилер аразында бир бүдүн чартык катап көвүдээн.

Республиканың Баштыңы «Кадыкшыл» национал төлөвилелдин мурнады боттандыра урландышкыннарының бирээзи — диабет-биле демисел болуп турарын сагындырган. РФ-тиң Президентизи В. Путин ындыг программаны тургузарын федералдыг деңгелде идип үндүргөн. Чигир диабетин эге чадазында илередип база эмнээри, нарыыдааш-

кынны болдурбазы, чигир диабетиниң профилактика, диагностика база эмнээшкын адырын специалистер-биле четчелээрин шиитпирлээри, аарыг кижилерге бедик технологиялыг ачы-дузаны чедингир болдурары — программаның шиитпирлээр айтырыглары.

/ ТР-ниң Чазааның парлалга албаны.

Энцефалитке удур хемчеглер

Росхереглелхайгааралдың Тыва Республикада эргелелиниң удуртукчузу Людмила Салчак март 4-тен октябрьга чедир халдавырлыг саргы энцефалитиниң эпидемиологтуг сезону республикага эртерин Аппарат хуралында дыңнаткан.

Кол эпидемиолог республика халдавырлыг саргы энцефалитиниң талазы-биле таарымча чок девискээринге хамааржырын сагындырган. Тываның 18 кожуунунуң 13-үнге саргы энцефалитин халдадып алырының айылы улуг. Оларга Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Улуг-Хем, Чаа-Хөл, Би-Хем, Кызыл, Каа-Хем, Таңды, Тес-Хем, Тожу, Чеди-Хөл, Тере-Хөл кожууннар база Кызыл хоорай хамааржыр.

Апрель–июльда саргылар идепкейжиир, эрткен чылын саргыга ызырткан баштайгы таварылга Кызылга март 10-да демдеглеттинген. Эрткен чылын эпидемиологтуг сезон үезинде эмнелге албан черлеринче 923 киж дуза дилеп келген, оларның аразында 17 хар чедир назылыг 376 уруг бары демдеглеттинген.

Халдавырлыг саргы энцефалитинге удур дээштиг хемчег — тарыдып алыры деп, кол санитар эмчи Людмила Салчак сагындырган. Ажыл-агыйның аайы-биле айыылдыг бөлүккө хамааржыр — көдээ ажил-агый, суг-мелиорация, тудуг адырының, тывыкчылар, геологтар дээш өске-даа кижилер албан тарыдар ужурлуг.

Эпидемиологтарның хайгааралындан алырга, сөөлгү чылдарда Тывада хоралыг саргылардан дамчыыр халдавырлар талазы-биле байдал дүшкүрлүг. Халдавырлыг саргы энцефалитин аар эртер чоруктар демдеглеттинип, оон аарыры көвүдээн.

Эрткен чылдың эпидсезонун шинчилеп көргөш, кижилер чыгыр черлерни саргыга удур арыглаар, а ажыл берикчилери профилактиктиг тарыышкыннары эрттирерин чедип алыр даалганы кожуун чагырга даргаларына берген.

Парктарга, скверлерге, чевеглерге, кадыкшылга санаторийлеринге, харылзаа шугуму база чырык четкизи шөөр черлерге, лагерьлер девискээринге саргыга удур хоранны чаштыраар. Уругларның дыштанылга лагерьлери бодунуң девискээринге база ол чоок-кавыда участка саргыга удур хемчегни чоруткан соонда, лагерьни ажыдып болурунга чөпшээрел документи алыр.

/ ТР-ниң Чазааның парлалга албаны.

Муң ажыг км автооруктар даңзыже кирген

Тывада соңгу девискээрлерге чедирилге системазының өзэс ниитизи-биле 1100,1 километр ыракшылдыг регионалдыг, черлер аразының болгаш тус чер ужур-уткалыг 16 автооруктан тургустунган. Оларны соңгу девискээрлерге чедирилгениң транспорт-логистика инфраструктуразының баганазы болуп турар объектилерниң санынче кирип, Россияның Чазааның бадылааны даңзыже кириген. Февраль 9-та шак ындыг болур-чогуур айтыышкынга Россияның Чазааның Даргазы Михаил Мишустин ат салган.

Чижек кылдыр алырга, Тываның иштинде соңгу девискээрлерге чедирилгениң баганазын Абаза хоорайдан Ак-Довуракка чедир участка «Абакан — Ак-Довурак» регионалдыг автомагистраль, черлер аразының болгаш тус чер ужур-уткалыг «Шагаан-Арыг — Эйлиг-Хем»,

«Хандагайты — Ак-Чыраа», «Хандагайты — Мугур-Аксы», «Мугур-Аксы — Кызыл-Хая», «Бояровка — Доора-Хем», «Чыргакы — Элдиг-Хем», «Суг-Аксы — Ишкин», «Чаа-Хөл — Шаңчы», «Ак-Тал — Хөлчүк» оруктар тургузуп турар. «Соңгу» оруктарга «Бүрен-Аксы — Куңгуртук» болгаш «Цаган-Толгой — Качык» аразында кышкы оруктарны, а ол ышкаш Көк-Хаак, Тоолайлыг, Кара-Хөл, Кара-Хаак суурларже баар оруктарны база хамаарыштырган.

Ол болза, 2023 чылда-ла Россияның Чазааның эгелээни оруктарның багана четкизиниң уланчызы болур. Ол Кыдыкы Соңгу чүктүң девискээринин база аңаа деңгештирген черлерни эргежок амыдыралдың чугула барааннары-биле үзүктел чок хандырылганың системазы-дыр. Амдыгаа чедир чедери берге черлерниң айтырыгларын регионнар боттары шыдаар шаа-биле шиитпирлеп келгеннер.

2022 чылда Президент Владимир Путиниң эгелээшкыни-биле чедери берге соңгу девискээрлерниң хандырылганын болгаш хөгжүлдэзин ниити-күрүнениң сорулгазы кылдыр чарлаан. Оң иштинге бирги ээлчегде соңгу девискээрлерге чедирилгениң транспорт-логистика инфраструктуразын тудары көрдүнгөн. 2023 чылдың төнчүзүнде РФ-тиң Чазаа соңгу чедирилгеге хамааржыр черлерни тодарткан. Оң иштинде Тываның 144 чурттакчылыг чериниң 44 сууру бо даңзыже кирген.

Дараазында базым чүл дизе, оруктарның даңзызын

бадылаары болур. Олар соңгу девискээрлерге бирги хереглелдин барааннарын сөөртүр. 2026 чылдан тура ол оруктарны күрүнө бюджетиниң дузаламчы акша-хөреңгизинден бүрүнү-биле акшаландыраар.

Оруктардан аңгыда, соңгу чедирилгениң чаа системазы өске-даа логистика объектилерин тургузарын көрүп турар — чүөктү хүлээп алыр, аңгылаар, шыгжаар база хуваар төптөрнү.

Ол бүгүдөн манап турары түңнелдер — соңгу девискээрлерге чедирилгениң хуусаазын кызырары, ооң боттук өртек-үнезин 15 хууга эвээжедири болур.

/ А. ХЕРТЕК белеткээн.

Национал төлөвилелдер неделязы чоруп турар

Ак-Довурак хоорайның Уругларның уран чүүл бажынынче 700 ажыг оолдар, уруглар барып турар.

Ында «Өөредилге» национал төлөвилелдин иштинде «Уруг бүрүзүнүң чедишкени» федералдыг төлөвилел-биле немелде өөредилгеде чаа олуттар тургустунган. Ак-Довурактың өөреникчилери чаа чадаг-тергелер, турисчи эт-херекселдер болгаш хаактар-биле деритинген «Велотуризм», «Хаак чарыжы» деп чаа бөлгүмнерже улуг өөрүшкү-биле барып турар. Бо угланыышкыннары Ай-Хан Сарыглар удуртуп турар. Турисчи сезоннуң эгелээни-биле чалыы турисчилер Кижикөжээ, Уттүг-Хая, Суглуг-Ой болгаш төрзөн чериниң оон-даа өске чурумалдыг черлеринче кончуг солун маршруттар-биле чоруп турарлар. А кышкы үеде чарыштарын эрттирерлер.

«Бистиң уругларывыс 18 аңгы бөлгүмнер болгаш секцияларны хаара туткан Уругларның уран чүүл бажынынче күзелди-биле барып турарын көөрге, дендии таарымчалыг-дыр. Оолдар чылыг үеде чадаг-терге туризмде чоруп турда, уруглар база олардан чыда калбас. Ажылдап кылып каан белен турисчи маршруттар бар. Чаа чылдың дыштаныр хуннеринде хаак чарыжына маргылдаалар эрттирген бис. Аңаа уруг бүрүзү боттарының аваангыр-кашпагайын, шыдамыын көргүскеннер. Чылыг үе дүжерже турисчи бөлгүмнерни эгелээр бис. Бо бүгүшүпту «Өөредилге» национал төлөвилелдин «Уруг бүрүзүнүң чедишкени» төлөвилелдин ачызында болдуна берген» — деп, Уругларның уран чүүл бажынынче директору Ай-Мерген Дамчыт демдеглээн.

Россияның Президентизи-

зиниң эгелээни «Өөредилге» национал төлөвилел 5 дугаар чыл боттанып турар. Ооң ачызында Тываның 80 ажыг көдээ школаларында немелде өөредилге болгаш күш-культура, спорт кичээлдерин эрттирер эпиг байдалдарны тургускан.

Ынаар школаларга театрлар, музейлер, медиатептер тургузары база кирип турар.

/ Өөредилге яамызының медээлеринден Чыжыргана Саая белеткээн.

Узун оочурну соксаткан

Би-Хем кожуунун Сесерлиг суурда "Салгал" уруглар садын "Демография" национал төлөвилел-биле улгаттыр туткан. Ол республиканың уруглар садтарын да олуттарны четчири-биле хандылар сорулгалыг улуг айтырыгны шийтирилээринге кончуг дузалаан.

"Салгал" уруглар садында 1,6 хардан тура 3 харга чедир уругларны база хүлээп турар. Ук албан чериниң тудуун "Херээжен улусту ажилга тургустунуп алырынга дузалажыр" федералдыг программа-биле туткан. 3 хар чедир

назылыг уругларга уруглар садының оран-савазын тудар эптиг байдалды Россияның Президентизи Владимир Путинниң эгелээни "Демография" национал төлөвилел тургускан. Немелде туткан 30 олуттуг чаа оран-саваны бүдүн уруглар сады кылдыр санап болур. Ону тударынга федералдыг акшаландырышкындан 22 сая ажыг рубльди аңгылаан турган.

"Салгал" уруглар садының улуг кижизидикчи башкызы Ольга Шавыдай немелде туткан оран-савага хамаарыштыр бодунуң бодалы-биле үлешкен: "Чаа оран-савада

бүгү-ле эптиг байдалды тургускан. Изиг, соок суг-даа бар, шалазы-даа чылыг, делгем, чырык дээш черле ажил-даарынга кончуг таарымчалыг-дыр. Эрги оран-савага көөрдө, ылгал кончуг улуг дээрзи көстүп турар".

Чаа оран-саваны немей туткан соонда Сесерлиг суурнуң уруглар садынче оочурга турган уругларның шуптузунга олутту берген. – Суурнуң ажы-төлү шупту уруглар садынче барып турар. Амгы үеде ында ниитизи-биле 93 уругну кижизидип турар 5 бөлүк ажилдап турар. Кижизидикчи башкыларның чугаалап турары-биле алырга, уругларның өзүлдезинге эрге-жок чугула бүгү-ле таарымчалыг байдалдарны тургускан: оран-сава-даа, шалазы-даа чылыг, арыглары өрээл, изиг, соок суг-даа бар, видеокамераларны база салган.

"Кижиниң чедиш-кинниг келир үези шынарлыг өөредилгеден болгаш хөй талалыг сайзыралдан хамааржыр. Шак ындыг аргаларны чурттуң кайы-даа регионунга тургузар херек".

/ Владимир ПУТИН.

ЦИТАТА

"Ооң мурнунда маңаа чүглө 3 бөлүк ажилдап турган. Ам немелде туттунган оран-савада 2 бөлүк база ажилдай берген. Ниитизи-биле 5 бөлүктүг апарган бис. Немелде тудугну 2020 чылдың октябрьда тудуп эгелээш, 2021 чылдың декабрь 27-де ажылгалче кирип, ажыдышкынын кылган" – деп, уруглар садының

эргелекчизи Елена Салчак чугаалаан.

Чоокта чаа Дээди Хуралга болган Тываның Баштыңының айыткалынга чоокку чылдарда Тывага национал төлөвилелдер болгаш федералдыг программалар ачызында школа назыны четпээн уругларга өөредилге черлериниң чаа-чаа оран-савалары элээн хөй туттунган дээрзин демдеглээн. Шупту 29 объект немешкен. Оларның иштинде 8-и чаа уруглар садтары, 29-у ажилдап турар уруглар садтарынга немелде тудуглар хамааржыр. Ынаар ниитизи-биле 3 муң ажыг уругну тургускан.

"Демография" национал төлөвилел бо бүгү төлөвилелдер аразында эң-не хөй адырларлыг деп санаттынар.

/ Чыжыргана СААЯ.

Ада ТЮЛЮШТУН

тырттырган чуруктары.

Тоолчургу оран ышкаш чаарттынар

Тываның хоорай, суурларында чаа хөй-ниити девискээрлери немежип, тудуглар уламчылап турар. Чижээлээрге, Ак-Довурак хоорайга бо чылын улуг чаартылгалар болур. Хоорайның Центральная кудумчунуң хевири амгы үени-биле өскерлир – ону чаңгыс аай дизайн-биле шимеп каастаар, чаа арт-объектилер, фотозоналар-биле дериер.

«Чурттаар оран-сава болгаш хоорай хүрээлени» национал төлөвилел-биле таарымчалыг хоорай

хүрээлени тургузар эң-не тергиин төлөвилелдерниң VIII Бүгү-российжи мөөрейинге улусчу бадылаашкыга тиилекчилер санынче эрткен чылын Ак-Довурактың «Ак тоолчургу чугаа» төлөвилели кирген. Бо мөөрей 2018 чылдан тура Россияның Президентизи Владимир Путинниң даалгазы-биле эртип турар. Ону 200 муңдан эвээш эвес чурттаакчылыг Россияның биче хоорайларын, ол ышкаш федералдыг болгаш регионалдыг ужур-уткалыг төөгүлүг суурларны деткиир сорулга-биле тургускан.

Ак-Довурак хоорай чыргазының архитектору Саглай Сединиң чугаазы-биле алырга, төлөвилелде темалыг кирер зона, агаарлаар чараш орукчугаштар, дыштаныр черлер, амгы үениң спорт шөлү, ол ышкаш К. Сагды аттыг культура ордузунуң мурнунда шөлду чаартыры көрдүнгөн.

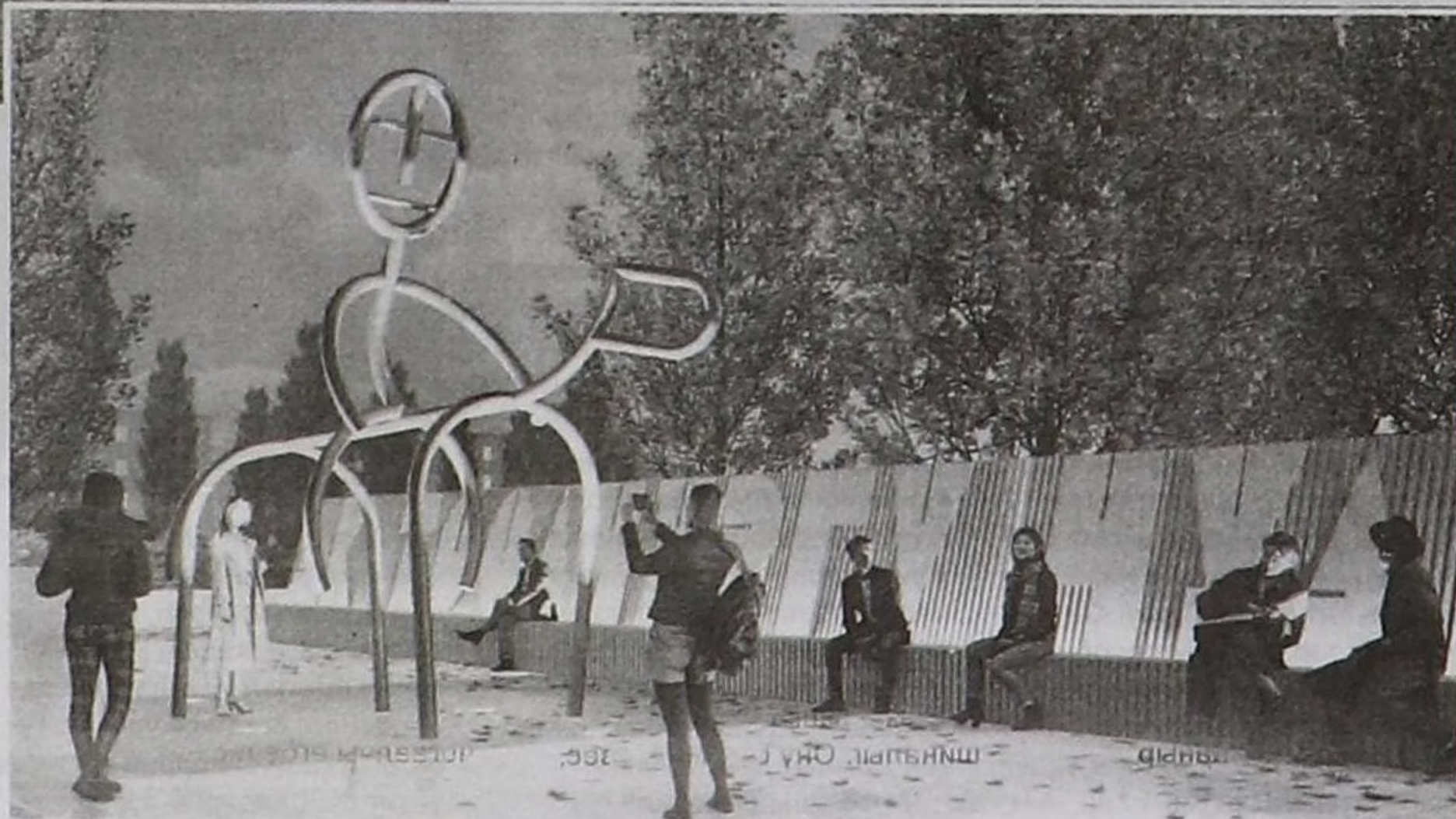
Төп кудумчуке кирип келген кижиге ёзулуг тоолчургу оран сагындырар кылдыр чогааткан. Аң дүрзулерин кылган биче архитектурлуг хевирлер турар: спортчу шөлге сарлык дүрзулүг индир,

а бичии уруглар ойнаар шөлге хөй дүрзулүг чуңгулаар тей-жигеш дээш оон-даа өске.

Төлөвилел 2025 чылда боттаныр. Түңнелинде Ак-Довурак хоорайның Центральная кудумчузу катаптаттынмас кылдыр өскерлип, чурттаакчы чонга таарымчалыг девискээр болур.

Ооң-биле чергелештир Чадаана хоорайга база бо чылын чаагайжыдылга эгелээр. Ниитизи-биле «Таарымчалыг хоорай хүрээлени» национал төлөвилел-биле бүгү республикага 30 ховар дээн дыштанылга зоналары немежир.

/ А. СОЯН белеткээн.

“Идегелден” билип алган

“Ада-чурт камгалакчылары” деп Күрүне фондузу тускай шериг операциязынга хаммаарышкан айтырыгларны чаңгыс черде мөөңнөп, ТШО киржикчилери дайынчылар болгаш оларның өг-бүлелеринге бүгү-ле хереглеттинип турар дузаны чедирип, оларның шиитпирлеп шыдавайн турар айтырыгларын шиитпирлежип, ажилды хуннүң-не чорудуп турар.

Ылаңгыя ТШО киржикчилериниң аразында ис

чок читкен, туттурган болгаш чок болган деп билдинип-даа турза, мөчүзү дайын шөлүндө хевээр арткан дайынчыларның дөргүл-төрелдери-биле дорт ажилдаар “Идегел” деп коммерциялыг эвес организация Фондуда 2023 чылдың октябрь айдан тура ажилдап эгелээн.

Ооң директору болурундан аңгыда, Күрфондуда социал координатор болуп Мира Балчий айтырыгы келген улус-биле эп-

чөп чугаалажып, читкен улусту дилежип, оларның өг-бүлелеринге кандыг дуза хереглеттинип турарын хайгааралда ап, доктаамал харылзаазын үспейн ажилды чорудуп турар.

Февраль 26-да ыраккы Мөңгүн-Тайганың Мөген-Бүренден ава Уран Иргит аңаа киргеш, тургустунуп келген айтырыын канчаар шиитпирлээрин, каяа, кандыг бижик кириерин билип алган. Чүл дизе, Уран Делгер-ооловнаның улуг

оглу Шаанак Иргит ТШО-нуң эгезинден тура киришкеш, 2023 чылдың ноябрь айда дайын шөлүнгө чок болган. Ам бо хунде ооң акша шилчиир картазындан билдинмес улус удаа-дараа акшазын уштуп туруп берген. Бо талазы-биле айтырыгны шиитпирлежири-биле, бир дугаарында, ТР-ниң ИХЯ-га барып дораан билдириш-кин бижириин Мира Павловна авага сүмелээн. Ол-ла дораан Уран Делгер-оолов-на ТР-ниң ИХЯ-га четкеш, билдиришкенин канчаар бижириин, чүнү айтырын билип алган.

ТШО киржикчизи Шаанак Иргиттиң авазынга, ха-дуң-ма, дөргүл-төрелдеринге мынчага чедир база бир берге болуп арткан айтырыг – дайынчының мөчүзүн ам-даа албааны. Дайынчының мөчүзү тывылбаанда, ону ис чок читкен деп шериг хоойлузу ёзугаар ынчаар айтыр ужурлуг болуп турар. Херек кырында Шаанактың аттырыпканын көргөн эжи Уран Делгер-ооловнага оглунуң идик-хевин хүлээди кээп чорааш, чугаалаан. Чок болган

дайынчының чыдар девискээрин российжи солдаттар кажан хостаптарга, чүгле ынчан алдынар дээн харыны ава каш удаа дыңнаан. Шыдавыже манагышаан...

Манаашкын үезинде аваның сагыш-сеткилин бичии-даа болза оожурга-дып, кадыын быжыктыра-ры-биле үстүндө адаанывыс фондунуң ажилдакчылары Уран Делгер-ооловнага “Серебрянка” санаторий-ге февраль ортан үезинде дыштанып алып путевканы берген.

“Санаторийге эки дыштан-гаш, февраль 19-та чанып келдим. Ол ышкаш халас концерт көөр арганы база фондунуң ажилдакчылары берген. Ол дээш четтирдим. Ам бөгүндө шиитпирлексээн айтырым ужур-утказы билдине берди. Оглум Өвээнчи улаштыр шиитпирлежиптер боор. Мен Мөген-Бүренче чанар машина манадып алган мен. Орук-суурда хар-чам, хөртүк улуг болгаш машиналар ынаар дистинчип алгаш чоруур. Эртежик үнер дээн улусту саададыпкаш, далажы бердим” – дээш, ол Мөңгүн-Тайгазынче аъттаныпкан.

/ Карина МОНГУШ.
Чурукту интернеттен алган.

| РОСГВАРДЕЙЖИ ЭЖИВИСТИҢ ЧЫРЫК АДЫНГА |

Карак чажын чодуп тура байырлаар бис

Би-Хем кожуунуң Аржаан сумузу тускай шериг операциязынга чок болган чаңгыс чер чурттуунуң чырык адынга тураскааткан хемчегни эрттирген. ОМОН ажилдакчызы Ахмет Маадыга тураскааткан хол бөмбүүнге маргылдаа ийи дугаар чыл республика чергелиг эртип турар.

Кедип чораан хеви, орден-хавыязы, школачы чораан чуруктары – Ахмет Маады

Аржаан сумузуңуң школа-зында амгы үеңиң маадыры. Адыг аттыг Росгвардияның Тывада ОМОН отрядының ажилдакчылары чок болган эжиниң төрөөн черинге 2 дугаар чыл кээп, өөреникчилер-биле ужуражып турар. Солун кичээлдер үезинде сонуургапайларның айтырыглары кызыгаар чок. Частыр бүдүмелдер дилеп тывар ОМОН-нуң Рексиде деп ыдын школачылар онза сонуургааннар. Келген аалчылар тускай даалга күүсе-

дир отрядтарның оюн-көргүзүүн база бараалгаткан.

Маадырның партазындан аңгыда, шко-ланың коллективи мемориалдыг самбы-раны база белеткээн. Суму чагыргазы болгаш Дээди Хуралдың депутаттары үлүг-хуу-зун кирип, росгвар-дейжи оглунуң адын мөңгөжиткен. «Келир үеңиң салгалдары, акыңарны утпайн

чоруңар, сактып чоруңар – бистиң чаңгыс чер чурттуувус прапорщик Маады тайбың үе дээш тулчуп чораан. Ооң маадырлыг чоруунга төлөпиг болуулуңар!» – деп, Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы Каң-оол Даваа демдеглээн.

Байдал байырлыг-даа бол, чыылган чон халып баткан карак чажын бүдүү чодуп, ада-чуртун камгалап чорааш, хары черге бажын салган дайынчы оолдуң кара дашта сиилбип кылган омур-хевиринге четтиргенин илере-дип, чечектерни сөңнээн. Ёскүс арткан ажи-төлү, чөлөңгиижи чораан өөнүң ишти Артыш-маа Маады оларның чоок кижизин улус утпайн сактып

чоруурунга чоргаарланып турар.

Чалданыш чок дидим, сергек тыва ОМОН-нуң тергиин ажилдакчызы Ахмет Маады чүгле үлегерлиг дайынчы болгаш ада болурундан аңгыда, ол тулган спортчу чораанын кижии бүрүзү демдеглээн. Аржаан школазының төлөпиг доозукчузунга тураскааткан хол бөмбүүнге маргылдаага республиканың хоочуннары идепкейлиг киришкен. Он ийи команданың изиг-изиг ужуражылгазының түңнелинде, Эрзинниң хоочун спортчулары шылгарап үнгөн.

/ Виктория ТАС-ООЛ.
Авторнуң тырттырган чуруктары.

ТАР-НЫҢ ССРЭ-ГЕ КАТТЫШКАНЫНЫҢ 80 ЧЫЛЫНГА

Хоочунга мөгейиг

Шак ындыг аттыг солун кезээ Тываның В. Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театрынга февраль 24-те болуп эрткен. Мөгейиг кезээзин Тыва Республиканың Ордениниң кавалери, Россияның “Хүндүлел демдээ” ордениниң эдилекчизи, Тыва Республиканың Күш-ажылының маадыры, Хүндүлүг хамаатызы, РФ-тиң база ТР-ниң көдээ ажыл-агыйының алдарлыг ажылдакчызы, Моолдун “Алдын сылдыс” дээди шаңналының эдилекчизи, Мөңгүн-Тайганың Мөген-Бүрен аттыг күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезин барык дөртөн чыл удуртуп келген удуртукчузу Өшкү-Саар Ооржактың 80 харлаанынга тураскаадып эрттирген.

ЧАА КҮРҮНЕ-БИЛЕ ЧАЖЫТ КЫС

... 1943 чыл. Саглы Бээзи кожуунга Тыва Арат Республика биле Моол Арат Республиканың чоннарының найыралынга тураскааткан чылдың болур хүрежинге Арзайтының арзылаңы, кашпагайның кашпагайы, Мөңгүн-Тайгага кымга-даа аштырып көрбээн мөгези Багай-оол Саая шүглүп үнген. Хүрең-Тайга чурттуг мөге Багай-оол ол хүн Саглының Саттар уктуг Тоолай деп уран-шевер, ырлаар-самнаар ховар кызын чүктеп алгаш чоруй барган. Бир чыл эрткенде, кыстыг болганнар. 1944 чылдың август айда ТАР-ның Биче Хуралының чеди-ги Онза сессиязы Совет Эвилелиниң составына ТАР-ның эки тура-биле кирериниң дугайында Угуулганы хүлээп алган. Тыва улустун күзелин барымдаалааш, ооң дилээн хандырып, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму 1944 чылдың октябрь 11-де Тываны ССРЭ-ниң составына хүлээп

алырының дугайында Чарлыкты хүлээп алган.

“Сээң төрүттүнүп келген чылында чаа Тыва автоном-нуг область база төрүттүнүп келген-дир! Аас-кежиктиг, өөрүшкү-маңнайлыг, бедик эртем-сургуулдуг, ажыл-ишчи, кезээ болур сен, уруум!” – деп, Багай-оол биле Тоолай 8 айлыг кызын чассыдып, чаа күрүнеге, чаа амы-дыралга чурттаар аас-кежиктиг болганынга өөрүп турарын көргүскен шижиткен көргүзүгге Өшкү-Саар Ооржактың допчу намдарының эгезин тыва театрың артистери дыка солун кылдыр ойнап көргүскен.

80 харлаан хоочунга тураскааткан мөгейиг кезээзи шак ынчаар эгелээн. 2 харлыында өскүс арткан чашты Аракчаа Намзынович Саая биле Сержиңмаа Хүрең-ооловна Иргит

“Өшкү саар уруувус кылдыр өстүрүп алыр бис” дишкеш, ооң ада-иезин солуп, азырап өстүрген. Оларын “кырган-ачай”, “кырган-авай” деп адап өзүп келген кыс бодунун Өшкү-Саар деп адын чүглө 9 харлыында, кажан ону школага өөредир дээш улус ап чедип келгенде, билип алган.

Ол-ла хевээр школага ооң адын Өшкү-Саар Аракчааевна Саая деп адай берген...

ТЫВА ЧОННУҢ ЧОРГААРАЛЫ

Ынчангы бичии өшкү саап өскөн кыс сөөлү барып Тываның болгаш төрээн Мөңгүн-Тайгазының көдээ ажыл-агыйының хөгжүлдесинге канчаар-даа аажок улуг үлүг-хуузун кирип ажилдааш, хөй-хөй шаңналдарга төлөптүг болуп, ам-даа ажилдап чоруур. Ооң удуртканы бүдүрүлгениң эъттен кылган продукциязы “Россияның 100 эң эки барааннары” деп Бүгү-российжи мөөрейлерге чаңгыс удаа эвес тиилээш, чурттуң эң-не эки барааннарының санынче кирген.

Хоочуннуң 80 харлаанынга тураскааткан кезээге ТР-ниң Чазак Даргазының мурнундан ооң оралакчызы Алик Монгуш юбилярга байыр чедиргеш, “Силерниң хөй чылдар дургузунда үре-түңнелдиг күш-ажылчы болгаш хөй-ниитижи ажыл-агыйыңар Тываның болгаш Россияның дээди күрүне шаңналдары болгаш бедик аттар-биле үнелеттингени дыка-ла чөптүг. Төрээн Тываңарның хөгжүлдеси дээш шак мынчаар бердинип ажилдап чорууруңарны үнелеп, четтиргенивис илередип тур бис!” – деп чугаалааш, ТР-ниң Чазак Даргазының шиитпири Ёзугаар Өшкү-Саар Ооржакка “Тыва чоннуң чоргааралы” деп күрүне шаңналын тывыскан.

Ол хүн ажыл-агый аайы-биле хоочунга мөгейиг кезээ-зинге кээп четтикпээн-даа болза, ТР-ниң Чазак Даргазы Владислав Ховалыг күрүне шаңналының лауреадынга бодунун блогунга байырын чедирген.

«Мөңгүн-Тайганың шып-шыы ышкаш бедик тура-сорууңарга мөгейип, төрээн черинерниң сайзыралы дээш шылаг чок бүдүрүп чоруур

ажыл-ижиңерниң чедиш-киннеринге чоргаарланып, чүткүл-күзелдеринер кезээде боттанырын, үнелиг чагыг-сөзүңерни аныяк-өскөнге ам-даа үлештирип чорууруңарны күзевышаан, ал-бодуңарга аас-кежиктиг узун назын-ны, каң дег кадыкшылды йөрээдим!» – деп, ол бижээн.

АЖЫЛЫНГА БЕРДИНГЕН КИЖИЛЕР ЧУРТУН ХӨГЖҮДЕР

Өшкү-Саар Ооржак боду дээди шаңнал тывыскан даргаларынга, зал долдур чыгып келген чонунга өөрүп четтиргенин илереткеш, аныяндан тура ажыл-агыйже шымып киргеш, бергелерге торулбайн, бурунгаар хөгжүлдө дээш чонунун ачызында чедишкинниг ажилдап чоруурун чугаалаан.

– Бо хүнде дөрт дугаар салгал-биле ажилдап турар мен. Мынчага чедир ажилдап чоруурум дээрге бүгү чонумнун, ажыл-ишчи мөңгүн-тайгажыларның ачы-хавыязы-дыр. Чазак-чагырганың мурнунда салган сорулгаларын чедип алып дээш шуптувустун демниг кылган ажылывыс үре-түңнелдиг болуп турары – ёзулуг ажылынга бердинген бөдүүн ишчи чоннуң ачызы. Тока үезинден эгелеп ажилдааш, дыка хөй даргаларның солукшанын көрдүм. Кандыг-даа күрүнениң хөгжүлдеси көдээ суурлардан эгелээр. Хүлээнген ажылынга шынчы бердинген бөдүүн ишчи кижилерниң ачызында, чазак-чагырганың деткимчези-биле чуртувус бурунгаар сайзыраар” – деп, Өшкү-Саар Аракчааевна чугаалаан.

Ол кезээ хоочунга байыр чедиргеннерниң аразында ТР-ниң Көдээ ажыл-агый яамызының мурнундан ооң сайыды Юрий Оруспай 100 шоодай далганны, ТР-ниң Культура яамызының мурнундан 50 муң рубльдиң сертификадын сайт Виктор Чигжит тывыскан.

(Уланчызы 7-ги арында).

(Төнчүзү.
Эгези 6-гы арында).

...ТӨЛҮНҮҢ МЭЭҢ АЗЫРАЛЫМ КӨӨРҮ КАЙ

Кежээниң байырлыг кезээ доостурга, республиканың сураглыг артистери болгаш шыырак дээн чогадыкчы коллективтериниң база хоочуннуң чаңгыс чер чурттуглары билдингир ыраажылар, самчыларның киржилгези-биле солун концерт болган. Маңаа демдеглексенчиг чүүл, концерт программасында кирген номер бүрүзүн 80 харлаан хоочуннуң сагыш-сеткилинге таарыштыр тургусканын көрүкчүлөр эскерген. Ханы утка сиңген кежээниң сценарийин Мөңгүн-Тайга кожууннуң культура эргелелиниң дилээ-биле хөйгө билдингир Орлан Дамба-Хуурак бижээ.

Өскөн-төрзэн Мөңгүн-Тайгазын алгап ырлаан ыр-шоор куттулуп-ла турган. Ылаңгыя "Ак-көк меңги аялгасы" (сөзү: Урана Алдын-оолдун, аялгасы: Наталья Лопсанный) деп ырны В.Көк-оол аттыг Национал театрының артизи Чойганмаа Кара-Сал ырлай бээр, дыка-ла чараш, тааланчыг болган. Ол ышкаш Тываның Национал "Саян" сам болгаш ыры театрының аныяк артизи Шораана Иргиттиң күүсөлдөзүнде делегейде ховар дирткен доштуг меңги аразындан чара теп үнер меңги чечээниң дугайында сам, хоочуннуң чогааткан шүлүктери дээш өске-даа номерлерни көрүкчүлөр мага ханып көргөн. "Авамга" деп шүлүктү автор Өшкү-Саар Ооржак чугаалай бээр, залда олурган кижилер бүрүзүнүң караанга авазы чуруттунуп, чамдык улустуң караа шыгыг берген дыңнап олурган:

Аштап-суксап,
могап-шылай бергенимде,
Авам сени бодап келгеш,
тода бээр мен.

Аарып-аржып,
муңгарай-даа бергенимде,
Авам күжүр караам орта
чуруттунар.
Төрзэн ием мынчага дээр
чорууру кай,

Төлүнүң мээң азыралым
көөрү кай,
Хайым-иштиг кадыг-берге
чуртталгага,
Кайгамчыктыг сүмезин-даа
кадары кай.
Өлчөй кежик чүктөл чоруур
аваларга,
Өртемчейге өлүм деп сөс
турбаан болза,
Өөрүшкүм, аксым-кежиим,
муңгаралым,
Өстүрүп каан авам-биле
үлешкей мен.
Авам күжүр ажит кире
берзиңзе-даа,
Ажып-ишке мени деткип,
дүшке кирдиң.
Ам-даа уруум, бергелерге
торулба дээш,
Аажок чагып, чаагым
чыттааш, чоруй бардың.
Ажы-төлгө, арат-чонга
чагыым мындыг:
Аа сүдүн эмзиргештиң
өстүрүп каан аваңарны
Алгап-йөрээп, адап-сурап
мөгөйип чор!

Хоочунга тураскааткан концертке киришкен бүгү артистери театрың фойезинде тиккен өггө. Өшкү-Саар Ооржактың мурнундан аңгы шайладырын база хемчегиниң оргкомитеди утпааннар. Улуг хоочунуң юбилейлиг кежээ-зин эрттиржири-биле Мөген-Бүренден 10 ажыг машина дистиңчип алгаш келген: малчыннар, башкылар, эмчилер,

суурнуң хоочуннары дээш чок-ла кижилер. Демниңде, күштүг деп чүвени олар ынчан көргүскөн.

ЧАНЫКСААНЫН ООЖУРГАДЫПКАН

Ол хүн болган онза кежээге чыылган чоннуң хөй кезии мөңгүн-тайгажылар болганы билдингир. Хөй чылдар дургузунда кожууннуң көдээ ажыл-агыйын бичии-даа суларатпайн тудуп келген хоочунга, шынап-ла, мөгөйип келгенин олар чугаалап турганнар.

"Дыка онза кежээ болду. Бодумнуң ада-иём-биле кады ажылдап чораан хоочунга мөгөйип, албан-биле билеттерни баш бурунгаар садып алгаш, ажы-төлүм-биле келдивис. Чаңгыс классчым "алдын" холдуг, шевер эжим Алёна Ким-ооловнаның авазы, хүндүлүг хоочунууска ам-даа быжыг кадыкшылды күзээр-дир бис. Байырлыг хемчег эгелээр мурнунда театрың фойезинге "Мөген-Бүрен" КУБ-туң цехтериниң бүдүрүп үндүрүп турар аъш-чем продукциязын, малчыннарының алгы-кештен, сарлык дүгүнден аргаан, даараан хеп-сын ай-маан болгаш көдээ ажыл-агый адырында чедишкinnerин, Өшкү-Саар Аракчаевнаның дугайында солун чуруктар,

шаңнал-макталын көргүскөн делгелге солун чорду. Эң-не сонуурганчыг чүүл, "Мөген-Бүренниң эртинези" деп мөген-бүренчилерниң чыып кылган музейинден экспонаттарны эккеп делгээни. Театрга чыгып келген найысылалдың улуг-биче чонун Мөген-Бүренниң ирбижи, тарбаганы, аргар-кошканы, уксаалыг малдар аразында Россия чергелиг делгелгелерге тиилеп турган чигине тыва өшкү, хою болгаш сүртенчиг сарлык бугазы "уткуп" турду...

Өшкү-Саар Аракчаевна бо кежээ мөген-бүренчилерни, мөңгүн-тайгажыларны, шынап-ла, мөөңнепти. Көрүп турарымга, бүдүн Мөңгүн-Тайга көжүп келген ышкаш сагындырар чорду. Элзэн үр чылдарда көрүшпээн суурдан

келген чаңгыс чер чурттугларыма ужуражып, чугаалажыр аргалыг болганывыска өөрүп тур бис. Мөген-Бүренче чаныксааным бичии оожургай берди ышкаш. Бүдүрүлгениң кылып бүдүрүп турар продукциялары — ак чеми, ыштаан эди, балыы дээш солун чөмнөрү база садып турду. Чер-чурттан келген чөмнөрү албан садып чиир чаңчылым-биле алырын алдывыс-даа. Ылаңгыя саржаан шуут хунаажыр чыгы турса, алдым, чүгө дээрме амданы Кызылда садып турар саржаглардан шуут аңгы, арыг саржаг болур чүве. Четтирдивис!" — деп, Марьяна Кара-Сал чугаалады.

И Карина МОНГУШ.
Ада ТЮПОШТУҢ тырт-тырган чуруктары.

Ажы-төлдүн сагыш-сеткилин камгалаар

Бүзүрел телефону дээрге сагыш-сеткилге дүрген дуза чедирилгези дээрзин ында ажилдап турар сүмелекчилер демдегеп турар. Бис шупту дириг кижилер болганывыста чуртталгада өөрүшкү, муңгарал, хомудал-даа туруп келир. Каржылан-нып, сагышсырап, берге байдалда чүнү канчаар аайын тыппайн-даа баар таварылгалар турар. Кажан кижиниң мага-бодунда бир-ле органы аарый берген болза, ынчан эмчинин, а сагыш-сеткил аарый бергенде психологтун дузазы чугула херек. Психологтун дузазын билбес болганындан хөй-ле кижилер ынаар барбас. Ынаар барган кижини угааны тений берген деп бодаарлар база бар. Ынчалза-даа ол көңүс меге көрүш. Психологтан дуза дилээри дээрге ол кижиниң психологтук культуразын көргүзүп турары ол.

Чамдык таварылгаларда кижилер хөй чүве ужун муңгарап турар мен деп бодаар, а херек кырында шиитпирлээри кончуг берге айтырыг-даа болгулаар. Ынчан психолог кончуг дузалаар. Ол дүвүрелге алыскан кижилер чугаалажып олургаш, нарын байдалдан канчаар үнерин айтып берип, сүмелээр. Бир эвес бодунуң байдалыңа чигинип турар болза, "бүзүрел телефонунуң" психологунче каяа-даа тургаш, төлөвир чокка долгап болур. Аңаа чугаалашкан чүүлдү кайнаар-даа дамчы-

дып болбас, кымның, кайыын, чүге долгап турарын-даа тодарадып турбас.

"БҮЗҮРЕЛ ТЕЛЕФОНУ" КАНЧАП ТЫВЫЛГАНЫЛ?

Бир дугаар бүзүрел телефону 1953 чылда тывылган. Ынчан Чад Вара деп кижини солун арнынга чарлал арттырып каан. Кажан чааскаанзыранчыг, сагыш-сеткилинге берге, билдинмес байдалдарда, амыдырал-чуртталгазынга чааскаан шиитпирлээри берге байдалдар тургустунуп келирге, кандыг-даа үеде долгаптарын дилээш, телефонунуң дугаарын ол арттырган. Ынча хөй кижини долгап кээрин ол билбээн. Каш хонук дургузунда кижини бүрүзүңгө харыылап, оларны дыңнаар дээш, четтикпес апарган. Ооң түңнелинде, чааскаан бодунмас дээрзин билгеш, боду ышкаш өскелерге дуза кадыксаар ак сеткилдиг кижилерни дилеп эгелээн. Шак ынчаар бүдүн делегейде өскелерге дуза кадар "бүзүрел телефону" тургустунган.

Амгы үеде дүрген дуза чедирер "бүзүрел телефонунуң" бүдүн улуг четкизи ажилдап турар. Россияда назы четпээн уругларга болгаш оларның ада-иелеринге дүрген психологтук дузаны 215 регионалдыг албан черлеринде чедирип турар. Оларның 77-зи дүнхүн чокка ажилдаар. Бистин республикавыс база оларның аразында. Бүгү чурттуң кайыдаа булуңундан 8-800-2000-122 деп дугаарже психологтук дуза дилеп долгап болур.

Тываның девискээринге "Уругларның бүзүрел теле-

фону" 2001 чылдың февраль 1-ден тура ажилдап эгелээн. 2010 чылдың сентябрь айдан эгелеп Берге байдалда уругларны деткиир фонд күрүнө деткимчези-биле уругларның бүгү-российжи чаңгыс аай бүзүрел телефонунуң 8-800-2000-122 дугаарын республикага кириген.

АЙЫЛ-ХАЛАП ТУРГУСПАС ДЭЭШ ...

Бүзүрел телефонунуң ачызында кижини бодунуң шимчээшкени, шиитпир дээш харысалгалыг апаар болгаш кандыг-даа берге байдалды шиитпирлеп шыдаптар аргалыг болур. Сүмелекчи-биле чугаалажып тургаш, кижини бодунуң муңгак байдалындан үнер, ада-иези, чаңгыс классчылары, башкылары-биле аразында кандыг чылдагаан-ныг билишпейн турарын сайгарып, бодунуң күзелдерин болгаш миннишкинерин эки билип алыр аргалыг. Чоок кижилери-биле үлежип шыдавазы амы-хууда чажыт берге айтырыгларын база шиитпирлеп ап болур.

Кажан школага башкылары, эш-өөрү база өске-даа кижилер-биле билишпейн барган азы берге байдал тургустунганда бүзүрел телефону назы четпээн уругга дузалаар. Бир-ле оол азы уругну сонугарай бергенде ооң кичээнгейин канчаар хаара тудуп алырын база сүмелээр. Бодундан улуг кым-бир кижини-биле чөрүлдээ болган түңнелинде, дүвүрөнчиг байдал читпейн туруп берзе, психологтун дузазы кончуг чугула. Ада-иези-биле би-

лишпейн баргаш, бичии уруг канчаар алдынарын, оларның хүндүткелин болгаш билип алышкынын чаалап алырын билбейн баар таварылгалар база эвээш эвес. Кым-биле-даа чугаалажыксава, кымны-даа көрүксевес үелер база турар. Чоок эжи арага, таакпы азы наркотик ажыглап турар болза, оон адырлып алырынга канчаар дузалажып, кымга барып болурун база бүзүрел телефонунуң сүмелекчилери айтып бээр. Келир үеде кым болуп, кандыг мергежил шилип алырын база олар-биле сүмележип болур. Оон-даа өске улуг, бичии кижилерни дүвүредип турар айтырыгларны "Уругларның бүзүрел телефону" харыылап турар.

Кажан өске специалистерниң дузазы херек болза, сүмелекчи кайнаар баарын, кымга чедерин базым санай айтып бээр.

Республикада "Бүзүрел телефонунуң" 3 аңгы шугуму бар. Оларны Күш-ажыл болгаш социал политика, Өөредилге болгаш Кадык камгалап яамылары харыылап турар. Ийи дугаар

шугумга Өөредилге яамызы хамааржыр. Олар 10 ажыг чыл дургузунда бичии болгаш элээди уругларга, аныяктарга, оларның ада-иелеринге арга-сүмезин кадып, дыңнап чоруур.

"Бүзүрел телефону" ажы-төлдүн айыыл чок чоруунга хамаарышкан хөй-ле айтырыгларны баш удур шиитпирлеп турар. Бирээде, уругнуң школага болгаш өг-бүлезинге чөрүлдээлери бажыңындан дезип, бодунуң амы-тынынга четтинер байдалдарга чедирбейн, камгалап алыр. Ийиде, уругнуң эргелерин хажыдыпкан таварылгада, ада-иезинче болгаш чоогунда улуг улусче барбайн, "бүзүрел телефонунга" чугаалап болур. Үште, кажан элээди уруг ада-иези болгаш эш-өөрү-биле харылзааны чидирипкен үеде сүмелекчи ооң байдалын, сагыш-сеткилин кады үлежип, чурттап эртип, чааскаанзыралды ажып эртеринге дузалажыр. Дөртте, өг-бүлениң кежигүннеринге шуптузунга, назы четпээн уругга хора чедирбейн, берге байдалдан үнеринге дузалажыр.

/ Чыжыргана СААЯ.

| МЕДЭЭ |

Тыва дыл болгаш чогаал башкыларынга өөредиглиг семинар

«Төрээн дыл болгаш төрээн чогаалдың тергиин башкызы» деп Бүгү-россия чергелиг профессионал мергежилдин регионалдыг мөөрейиниң киржикчилеринге өөредиглиг семинар Кызылдың ийи дугаар школазының баазазынга болуп эрткенин Национал школа хөгжүдөр институт дыңнаткан.

Семинарга 14 кожуундан (Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Өвүр, Улуг-Хем, Чаа-Хөл, Каа-Хем, Бии-Хем, Тожу, Эрзин, Таңды) болгаш Кызыл, Ак-Довурак хоорайлардан 13 школа башкызы база 12 кижизидикчи башкы киришкен. Хемчегни Национал школа хөгжүдөр институттун ажилдакчылары организаптап эрттирген.

Мөөрейиниң эртер чуруму, негелделериниң талазы-биле тайылбырны институттун филология лабораториязының эргелекчизи В.В. Монгуш болгаш школа назыны четпээн уруглар албан өөредилгезиниң методизи А.А. Монгуш чорутканнар.

Ол ышкаш 2023 чылда бир дугаар эрткен мөөрейиниң республика иштинге тиилекчилери – Мугур-Аксы суурнуң Хамнаарак аттыг 5 дугаар школа назыны четпээн уруглар албан чериниң кижизидикчи башкызы Э.В. Донгак база Кызылдың 12 дугаар школазының тыва дыл, чогаал башкызы С.А. Монгуш боттарының арга-сүмелерин берип, Россия деңгелинге киришкен дуржулгазы-биле таныштырган.

/ Национал школа хөгжүдөр институт.

Кырган-авам – чүрээмниң мөңгө оду

8 хар ашкыжемче кырган-авам мени азырап, өстүрүп каан. Ачамның авазын Дежитмаа Иргит дээр, ачам ооң чаңгыс оглу. Кырган-авам аажок эрес, кашпагай кижиге. Аалда бүгү-ле ажилды чааскаан кылыр. Кырган-авам Мачык-Чымба Кыргыз ол шагда Эрзинниң хүрээзиниң ламазы турган, эреге шуудуп хүнээр кижиге.

Кырган-авамның мал-маганы хөй. Хоюн кадарып чоруурда, мени эдертип алып, сөөлзүреди хойларны бодум чааскаан кадарып-даа чордум. Эң берге үе – хой оолдаашкыны. Чаш анай, хураганнарны эдэмге, оорганда халка чүктөп алгаш, аалга эккээр мен. Кадатка-даа чорааш, черле хол куруг турбас мен. Хой өттөп турар аразында, хөлөгелиг черге олуруп алгаш, кырган-авамның хойладып бергени хураган кежин ууштап, эдехере тыртып, чымчадыр эттеп каар мен. Кургап каан хараганнар чүктөп алгаш, аалче чанар мен.

Мал-магандан аңгыда, өгнүң ажылынга база кырган-авамның дузалакчызы мен. Кыжын бичии суглар доңуп каарга, дагже үнүп, барба долдур арыг харны сөөртүп эккеп каар мен — аш-чем хайындырар суувус ол болур. А час дүжүп кээрге, дошту соктап тургаш, шанакка бичиилеп дажып алып турдум.

Чайын сүттен янзы-бүрү чемни кылып, кышка бөлөктенир бис: баскан быштак, ээжегей, курут, тарак, хойтпак, өреме, чөпкөк, саржаг, ааржы дээш-ле. Арбай далганын сүттүг шайга чөпкөк, саржаг-биле холуп чиирге кайы хире чаагай ийик! Кежээ, даштын хамык ажилды доозупканы-выс соонда, улуг борбак шой пажывысты тиккеш, кырган-авам хой эди-биле үскен далганын мүн хайындырар. Сүттүг шайывыс аартап ижи алгаш, мен-даа энчек баа-

рынга чылыг алгы шуглаамга удуп чыдыптар мен.

Хүн үнер бетинде кырган-авам инектерин савазын долдур сагаш, аалдан ырак эвес арыгже сүрүптер. Ынчан кат-чимис чыып, балык-байлаң тудуп турар улус-даа көрбээн мен. Бистиң черниң улугу балыкты «суг курту» дээр турду. Кыжын кедер негей тон база кадыг-идик, бөрт, хол-хавы дээш чылыг хептер-ни боттарывыс-ла даарап ап турар болгай бис.

Чылдың 4 эргилдезинде мал-маганга эки өттүг черлер көрүп, көжүп-дүжүп чоруур көшкүн амыдыралывыс шагдан бээр чаңчыл апарган болгай. Кожа-хелбээ чурттап чоруур база хөй мал-маганы аалдар бистен ырак эвес турган. Өвүске кожалардан улуг кижиге кээрге, «улуг улус чугаазы дыңналас», «улуг кижиге мурну-биле эртип болбас» деп, кырган-авам меңээ чагып чугаалап чораан. Кырган-авам келген кижиге-биле чугаалажып олар аразында, даштын ажылымын кылып каап-ла, халып турар мен. Кырган-авам анаа-ла олурары чок кижиге, бир-ле ажилды кылып турар: чүң ээрип, алгы-кеш эттеп, кадыг идикке улдуң сырып дээш, чүңү кылбас деп, аалда херээ-жен кижиге.

Чурттап өскөн черлеримни, доругуп-дадыккан чылдарымны, кылып чораан ажил-үүлөмни база кырган-авамны бо-ла сактып, бодап чоруур-дур мен. Бөгүн мен 89 харны уткуп, кырган-авамның овор-хевири сагыш-сеткилимде чырык сактышкыннарны оттуруп чоруурунга мөгейип, чалбарыыр-дыр мен.

ӨСКЕ ДЕЛЕГЕЙ

Сес'хар ажып чорааш, «хоорай» деп чүвени көрдүм: хөй-ле кижилер, машиналар, бажыңнар, самолет көрүп көрбээн бичии кижиге меңээ кедергей-ле солун болган. Көрүп көрбээним дириг амытаннар: хаван, дагаа-

лар, моортай, кастар көргөш, олардан коргуп дезер турдум. Хоорай улугуңуң чиир чеминге шуут таарышпас кижиге болдум: щи, рассольник, борщ, ногаа аймаа картошка, помидор, огурец, капуста-биле кылып каан чемни билбездимден-не чип шыдавас турдум. Чоорту чаңчыгып эгелээн мен — чаа чүүлге, чаа амыдыралга өөренип эгелээним ол.

ЭРТЕМ БИЛЕ АЖЫЛ — АДЫРЫЛБАС ТӨРЕЛ

Авамның Шагаан-Арыгда бир дарга эки Таргичмаа Оюн авамче телеграмма чоруткан болган, аңаа барып чурттаарын саналдап. Шагаан-Арыгның школазының 1-ги классчы өөреникчизи апарган мен. Өөрүм-биле таныжып, чугаалажып, ойнап чорааш, тыва дылды багайтыр өөренип алган мен. Ол чылдар дайын соондагы чылдар турган болгаш, амыдыралынчан дыка берге турган: аш-чем чедишпес, хлебти чүглө тускай карточка-биле алып. Ону садып алырда, даң бажында, 5 шактан эгелеп, оочурлаар. А садыг чүглө дүшпөт 1 шакта ажыттынар — бир кижиге чүглө 200 грамм хлеб онаажыр.

Чедиги класска ачамның очулдуруп кааны «Физика» ному-биле өөренип турган мен. Ачавыс Максим Иргитович Лагбужап 1934 чылда КУТВ дооскан очулдурукчу мергежилдиг кижиге. Ол 1942 чылда Кызылдың 2 дугаар школазынга баштайгы очулдурукчу башкы болган. Тыва, орус, моол дылдарны тулган эки билир болгаш, янзы-бүрү өөредилге номнары, аңгы-аңгы адырларның специалистеринге методиктиг сүмелер дээш-ле очулдуруп ажилдааны дыка хөй. Москвага өөренип турган чылдарында ол «Пионерская правда» солунга ажилдап, уран-чечен «Повесть о настоящем человеке» деп совет кинофильмни база очулдурган. Бо кино амгы-даа үеде телеканалдарга

бо-ла үнүп турарын чонувус көргөн боор.

Ачавыс, Надежда Данчий-ооловна Анчымаа база аныяандан-на хамык чаа чүүлдерни сеткилинден сонугаргап чораан бодунуң үезиниң бурунгаар көрүштүг кижиге. Тускай мергежил чок-даа бол, авам бодунуң улуг күзели, туруш-соруу болгаш өөреничелиниң аайы-биле хол-биле парлаар машинага өөренип ап, орус-тыва дылдарга частырыг чокка парлаттынар турган. Ону барымдаалааш, Тываның Чазаа, Тока дарга янзы-бүрү доктаал-саавырларны парлаары-биле авамны ажилдадып турган үелери база бар. Ажы-төлү бисти бут кырынга тургускаш, өөредип, эртем-билигиге кижилер болзун дээш бодунуң кызымаккайын, күзел-сорукутуун уруглары биске дамчыдып чорааны ол-дур ийин.

МЭЭН ТӨӨГҮМ БОЛГАШ ЧОРГААРАЛЫМ

Мен 1954 чылда 7-ги классчы дооскаш, улаштыр Кызылдың башкы училищезинге өөрөнгөш, 1958 чылда эге класстар башкызы мергежилдиг доостум. Ажилчын намыдарым эге баштай «Сылдысчыгаш» деп чаштарга солундан эгелээн. Солун кезек када хагдынып турар үезинде, Радиокomitee черинге диктор болуп ажилдадым-даа, аажок солун ажил болду! Мээң сонугаргалымны, харысалгамны, үнүм биле чугаамның аян-хөөнүн база билдилгиге бооп турарымны даргалар деткип турганнар. Ынчалза-даа өөренип чедип алган башкы мергежил чая тырта берген: республиканың школаларында 43 чыл дургунда эге класстар башкызы болуп ажилдааш, хүндүлүг дыштанылгаже үндүм.

Ие кижиниң чоргааралы, аксының кежи — ажы-төлү. Оглумнуң адазы Олег Лопсанович Отук-оол 50 чылдардан

/ Тамара ОТУК-ООЛ. 1962 чыл.

иштики херектер шугумунга ажилдап чораан офицер. Оглум бүдүжү ачазы ышкаш, топтуг-томаанның, дузааргак болгаш биче сеткилдиг. Ол ачазының изин баскан, амгы үеде Сергей Олегович — курлавырда офицер, кенним Елена Халарбаевна иелээ ачы оолдуг — Шолбан келир үеде юрист эртемниг болур.

Мээң үш оол, ийи кыс дуңмаларым эртем-билигиге чедип алгаш, боттарының салгалдарын база төлөптиг кижилер кылдыр өстүрүп алдылар. Эртемнерни чедип алгаш, ажил-агыянда шаңналмакталдыг, ачы-хавыялыг, хүндүткелдиг база өг-бүлелери онза, амыр-тайбың чурттап чоруурунга эне меңээ чүден артык чоргаарал. Эргим ынак Дежитмаа Иргит кырган-авамның алдыгы салгалы мандып өзүп келген. Салгалы-выс ам-даа уламчылаар.

Россияның Президентизи бо чылды өг-бүле чылы, Тывавыска Кадыкшыл чылы кылдыр чарлааны-биле бүгү тыва омак чонумга кадыкшылды, ынакшылды болгаш ажыктыг, эки чүүлдерни сайзырадып, тайбың чуртталга дээш бурунгаар базымчыгарга доктар-моондак чок болурун күзөдим. Чорууңар чогул, үүлөңөр бүдүп-ле турзун, ажы-төлүм!

/ Тамара ОТУК-ООЛ,
хоочун башкы.

Хөгжүмчү

Ёзулуг хөгжүмчү кандыгыл дээр болза, боданмайн-даа сактып кээрим, та чүге-ле ийик, уттундурбайн артып калган бир хөгжүмчү бар. Ынчан элээди-чаш школачы үелерим турган, ам оон бээр хөй-ле чылдар эрткен болгаш, хараалаан, ооң атсывын сагынмас-тыр мен.

«Кежээликтей клувунга хөгжүм үнү чаңгыланар» деп ырлаары ышкаш, Булуң-

Терек суурумга 1990 чылдар үезинде оюн-көргүзүлгөр, фестивалдар, танцы-самга, ыр-шоорга мөөрейлер черле үстүр эвес. Шак ындыг оюнтоглаалардан черле чыда калбас кижиге ол. Ийи буду бастынмас-даа болза, аңаа черле чалынмас, кайгамчык-ла каткы-хөглүг, күштүг турасоруктуг чораан.

«Ока» ышкаш бичии машиналыг. Ону бут-биле эвес, хол-биле башкарар кылдыр

тускай чагыткан турган хире. Бис, бичии оолдар, ону аажок сонугаргап, тудуп-суйбап турар ийик бис.

Ол бүгүнү сактырымга, Чаа-Хөлдүн база бир кайгамчык хөгжүмчүзү, өлүм чок аялгаларны чаяап бижээн, Ч. Кууларның «Шораан» деп тоожузуңуң маадыры болган Солаан Базыр-оол бодалымга чуруттунар-дыр. Элдеп чүве, сөөлүндө барып, школага номчуп, өөренип чорааным ол чогаалдың автору улуг чогаалчы өгбевис Ч.Ч. Куулар-биле бир-ле ном үндүрер

дээш кады-кожа ажилдаар аас-кежик база тургулаан болгай.

Чашкы шаамның хөгжүмчүзү чораан ол акый Чаа-Хөл черле анаа эвес, ойтулааштың, ыры-хөгжүмнүн ораны дээрзин база катап бадыткаан-даа дег. Чудурук сынмас кылдыр зал долдур чыылган чонга изиг-түлүк аян тудуп, бүгү боду хөгжүм болуп хуула берген ышкаш, баянын тудупкан, сеткилиниң ханызындан ойнап чораан хөгжүмчүнүн чалбыштыг одуруглары ам-даа чүлдү-

чүрээмде (аялга шала ыракта, ынчалза-даа сестери дыкала тода) чаңгыланып чоруур ийин:

Алгангаштың агын өргүүр
Ажай-буурул таңдыларым.
Аралажып чугаалажыр
Арбын малдыг чонумайны.

Сүзүглээштиң сүдүн өргүүр
Сүүр-ыдык таңдыларым.
Сүмележип чугаалажыр
Сүрүг малдыг чонумайны...

26.02.2024 ч.

/ Буян ЁНДАН.

Ак-Хем кадарчыларының Шагаазы

Өг-бүлө чылының Шагаазында өскөн-төрзэн черим Шуй суурга чедип, биче-чаш шаам сактып, ада-иенниң чурттап, мени өстүр азырап, чоннуң чоон, делгем оруунче үндүргени уттундурбас, эргим уям болуп артып калган бажыңчыгажымга чордум. Ол бажыңда менден куду санаарга беш дугаар кыс дуңмамның үш дугаар уруу чурттап орат. Аныяктар эрес-кежээ улус болгаш, бажыңны ийи каъттап улап тургаш делгемчидип, чарашчыдып алган болду.

Шаанда, 1955 чылда ачам-биле иелзэн кылган кажааларывысты база каш удаа улгаттырып, улапканындан мырыңай таныттынмас апарган болду. Ол үеде ачам устав езугаар, аңаа чагыртып, эвээш мал тудуп чораан. Ачы-уйнук дуңмам биле күдээмниң «Малы бажын ашкан, эди эгин ашкан» деп улустуң үлегер домаанга дүгжүп турар болду.

Ажы-төлү база өскөн, улуг оглу Шойгу ОБЯ талазы-биле тускай ортумак эртемниг, ийиги уруу медицина университетиниң доозукчузу, эң бичези Лилиязы 7 класста.

Элээди назынымда удуп өскөн өрзэлмге уйгун хандыр удуп хондум. Эртенинде суурнуң адаа талазында бүгү суур, адыш таваанда дег, көстүп келир чуңгулаар тейге чаа чылдың саңын салып, чонум-биле чолукшуп, менидилештим. Ол тей кырында суурнуң чону кайгамчык чараш субурганны кылып каан. Ооң чанында хүрээ тудуунуң таваан салгандан бээр элзэн үе эрте берген. Үнүп келген Улу чылында ол тудуг шуудай бээринге идегеп артым. Улаштыр Ак-Хем кадарчыларының Шагаазын

сонуургап четтивис. Лесная школы эрткеш, Шуй хемни кешкеш, Барлыкты өрү чоктап, бир шак хире чорааш, Узун-Хыйыг бажында ховар, хоочун сарлыкчы Адыг-оол Салчактың кыштаанга келдивис. Ол чогуу кыштаг-даа эвес, чазаг, күзег хонаш чер болду. Сарлыктары Бугаштың тайгаларында, инек, чылгы, шээр малы иштик кыштагларында.

Кижы бажы кизирт, аът бажы козурт болду, оон өске чүнү чугаалаар боор. Аалкоданында машиналарның саны та чеже, ону кым санап турар боор.

Шуй иштинин, Ак-Хем-нерниң хамык кадарчылары Шуй суурдан, Тээлиден, Кызылдан аймак-төрөл чон шупту чыылган, кайгамчык солун программалыг Шагаа болду. Спорт болгаш уран чүүлдүң он ажыг хевирлеринге мөөрейлер, маргылдаалар эрттирип, шаңналдарын тыпсып (шаңналдар шыырак), ол хей кижини шайладып, ойнадып-хөгледип турарын көргөш,

кижи кайгап, магадап ханмас Шагаа байырлалы болду.

Ол бүгүнү кижы көрүп-даа четтикпес чорду, мен чүгле тыва хеп көрүлдөзү деп мөөрейни сонуургап, ооң тиелекчизи Мерген биле Чаяна Хомушкунуң өг-бүлезиниң дугайында демдегеп алдым. Ол аныяк өг-бүлө алды ажы-төлдүг. Улуг оглу Чингис 9 класста, Айсана 5 класс, Айлаң 2 класс, Аяңсуу 1 класс, би-чиилери Александра, Ванеса уруглар садында.

Ада-иезинден эгелзэш шупту ажы-төлү сезон аайы-биле тоннар, хөйлеңнер, бөрттерни көргүзүп, каттанырын каттанып алган болдулар. Өг-бүлениң баштыңы Мерген Март-оол оглу Хомушку 33 харлыг, киш кежи бөрттүг, хүрөң торгу тоннуң, кара-саар кадыг идиктиг, ча-согунун авый-шавый астынган, эзулуг тыва тоолдар маадыры дег түрлүг эр болду. Ол Чөөн-Хемчикке республика чергелиг ча адыкчыларының маргылдаазына 5-ки черни

элзээн. Өөнүң ишти Чаяна Мерген-Хереловна Бажың-Алаак уруу, амгы үеде узун шөлээде.

Мерген чон мурнунче үнүп келгеш, Шагааны эрттирип турар кыштаг ээзи Адыг-оол Салчакка ча-согунун тудускаш, адып шенедип, байырлалды ажыдарын диледи. Ол болуушкун улустуң сагыш-хөөнүн көдүрүп, байырлалдың онзагай кезээ болду.

Барлык биле Ак-Хемниң каттышканы Узун-Хыйыгның чывары кижиниң арнын чонуп, шыырыктырып келирге, кырган бодум, шыдашпайн, Шагааның байырлалын ара каггаш чаныпканым арай хомуданчыг-даа болза, сагыш-сеткилим, Өг-бүлө чылында хей ажы-төлдүг Хомушкунуң өг-бүлезин биле танышканымның девиин биле өөрүшкү-маңнайлыг байдал-биле чаныптым.

/ Ким-оол САРЫГ-ДОНГАК, ТР-ниң алдарлыг башкызы, Тываның чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү.

Чонунга хүндүткелдиг

Насы-харым улгатса-даа солун-сеткүүлү чагыдып, телевизорну көрүп, Тывавыста-даа, делегейде-даа байдалды хүннүң-не көрүп, билип орат мен.

Бо берге үеде Тывавыстың аныяк-өскени янзы-бүрү чогаадыкчы ажыл-херектерге киржи, чонун, чуртун алдаржыдып чорууру өөрүнчүг-дүр. Тывавыста кызымак, төлөптиг кижилер база көвүдөп турар-дыр.

Бо чүүлүмге чижек кылдыр Кызыл хоорайда «Одучу» клиниказының аныяк ортопед эмчизи Нелля Седиптиң дугайында бижикседим. Эмчи кижиниң, бир дугаарында, эвилең-ээлдек аажы-чаңы аарыг кижилерге чугула деп бодап чоруур мен. Көрүжү безин эмнеп турар дээрзин чон чугаалап, үнелеп турар. Чонга арга-сүмө берип олурун телевизордан-даа көрдүвүс.

Бодум база эмчиниң хүлээп алышыкыныгга киргеш, ооң төлөптиин көрдүм. Хүлээп алышыкын үезинде тайылбырны кылгаш, эмнедир үезин, эмнерни кайы аптекадан садып алырын, өртзэнден тура айтып берди. Херек апарза дээш бодунуң телефонунуң дугаарын берип каар болду. Билдинмес айтырыг тытып келзе, долгааш айтырып алыр.

Шак ынчалдыр бир ай эмнеткен мен. Ооң соонда эмчиниң сүмези-биле курортка-даа дыштандым. Менден өске-даа улус бо эмчиге эмнедип, сегип үнгенин өөрүп чугаалаар болду.

Эмчиге даанган ажылынга төлөптиг, кызымаккай болганы-биле чоннуң хүндүткелин чаалап алганы ол деп бадыткап турарлар хей. Нелля Александровна ышкаш ажылынга бердинген, чону дээш ажилдап чоруур эмчилер хей-ле болзунам!

/ Мария НАТЦАК, хоочун башкы.

Кижизидилге өг-бүледен эгелээр

Долу өг-бүлөгө өскөн оолдун чугаа-домаа дорт, бергелерге торулбас, ажыл-ишке ынак, угааныг болур. Бо болза шыңгы адаңың кижизидилгезинге өскөн төлдүр. Чаңгыс иениң холунга өскөн төл сеткили чымчак, кээргээчел, уян сеткилдиг болур.

Амгы үениң ада-иелери ажы-төлүнүң кижизидилгезин телефонче, интернетче, «Карусель» деп теледамчыдылгаже чая кайгбайн, боттары өг-бүлезинге төрзэн дылынга тайылбыр ажылын кылыр болза эки.

Кырган-авам, кырган-ачам, даайым-күүйүм, чеңгем-чаавам, угбам-честем, акым-дуңмам деп сөстөрни адап өөредир күзенчиг. Ажы-төлге тыва дылды өөредип, сөстөрни очулдуруп берип турунар.

/ Чылбак МОНГУШ, күш-ажылдың хоочуну, РФ-тиң хүндүлүг башкызы.

Шагаа болгаш аът чарыжы

Бистиң Тываның кыштары соок, дошкун дээрзин шупту билер. Тыва Чаа чыл азы өскээр чугаалаарга Шагаа байырлалы төөгүдөн бээр февраль айда болур. Ол январь 20-ден февраль 20-ге чедир үргүлчүлээр. Чүге дээрге февраль төнчүзүндө хой оолдап эгелээр. Мал оолдап дооступ турда, тарылгага белеткел эгелээр.

Шаанда мал хей-даа турган болза, Шагаада аът чарыжы, мал-маган согар, өзээр деп чүве база турбаан. Бо үеде көөрге-ле хойну өззэн, аътты чарыштырган турар.

Тараа соктаар, акша-көпөөк чок үеде безин аът чарыжы эрттирбейн турган. Аштаан, ырымнаан ышкаш, тодуг-догаа акша-төгөрик бар үеде, доң кыжын аът чарыжы эрттирер. Аътты кым-даа кээргевейн, кым-даа ону камгалавайн турары элдеп. Аът база кижы ышкаш өкпө-чүректиг, аарый бээр болгай. Ону кым-даа бодавас-тыр.

/ Мария ТЮЛЮШ.

Ажылынга бердинген өртчүлөр

Кызылдың өрт чериниң ажилдакчылары Эрзин кожуунуң шупту суурларының албан черлериниң өртке удур белеткел хынап чорааннар. Бистиң Мөрен суурга база келгеш клуб, чагырга чери, школа, уруглар сады дээш шупту албан черлерин хынааннар.

Өртчүлөрниң улуг даргазы Алик Даргат өрт черинде 10 чыл дургузунда үлегерлиг, ак сеткилдиг ажилдап чоруур. Сургакчылап кады келген эштери чолаачызы Намзырай Кыргыс, килдис начальниги Ай-Херел Донмит эзулуг мергежилинге бердинген, кызымаккай ажилдап чоруур өртчүлөр. Оларның өрт машиназында шупту дериг-херексели белен болду. Эр хейлер!

Алик Очур-оолович бистиң чаңгыс чер чурттууус. Мөрен ортумак школының эки өөреникчизи, доозукчузу. Мөрен суурнуң чурттакчыларының мурнундан өртчү оолдарывыска моон-даа соңгаар эки, чедиинкинерлиг ажилдаарын күзеп каалы.

/ Чечекмаа САДИ, ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы. Эрзин кожуун, Мөрен суур.

АЛДЫН, МӨНГҮН САДЫП АЛЫР МЕН.
ЮВЕЛИРЛИГ КЫЛЫГЛАРНЫ
ДҮРГЕНИ-БИЛЕ СЕПТЕП КЫЛЫП ТУРАР.
МӨНГҮН ЮВЕЛИРЛИГ КЫЛЫГЛАРЖЕ
35% ЧИИГЕЛДЕЛИГ.
ЮВЕЛИРЛИГ САЛОН
“ЗОЛОТАЯ ЦЕПЬ”

АДРЕЗИ:
КОЧЕТОВ КУДУМЧУЗУ, 49
2 ДУГААР КАБТ.
8-923-338-9188

ИП Шпак Е.А. ОГРНИП 317171900013031

РЕКЛАМА 12+

ИП БЕРСЕНЕВА М. Н. ИНН 170400012581 ОГРН 316171900059860

МИР АККУМУЛЯТОРОВ

НИЗКИЕ ЦЕНЫ

ОБСЛУЖИВАНИЕ АКБ

ДИАГНОСТИКА АКБ

ПРИЕМ Б/У ДОРОГО

Реклама

г. Кызыл, ул. Депутатская, 2/3 (район Аян-Чорук)
тел.: 8-906-999-9907, 8-963-250-0096

12+

МЕДИАХОЛДИНГ «ТЫВАМЕДИАГРУПП»
ПРИГОТОВИЛ ДЛЯ СВОИХ ПОДПИСЧИКОВ
ПОДАРКИ К ШАГАА-2024!
ОФОРМЛЯЙТЕ ПОДПИСКУ
С 1 ФЕВРАЛЯ ПО 30 МАРТА 2024 ГОДА
НА ПЕЧАТНОЕ ИЗДАНИЕ - «ШЫН»
И ПОЛУЧИТЕ В ПОДАРОК СКИДКИ НА МУЗЫКАЛЬНОЕ ПОЗДРАВЛЕНИЕ
В ТЕЛЕПЕРЕДАЧЕ «ОТ ВСЕЙ ДУШИ!» 50%,
НА ИЗГОТОВЛЕНИЕ СУВЕНИРНОЙ ПРОДУКЦИИ 50%,
БЕСПЛАТНУЮ РАСПЕЧАТКУ 20 ШТ.
ФОТОГРАФИЙ ФОРМАТОМ ДО А4.

Акция действует с 1 февраля по 30 марта 2024 года
Подробности акции уточняйте по адресу:
г. Кызыл, ул. Красноармейская, д. 100, каб. 309
8-923-267-07-49
ГАУ РТ «ИД «Тыва-медиа-групп» ОГРН 1191719000395

12+

ООО «СЗ Энергострой» СРОЧНО ТРЕБУЮТСЯ:

- Инженер ПТО
- Бухгалтер
- Прораб, мастер
- Мастер бетонного завода и арматурно-го цеха
- Разнорабочие
- Водитель категории С, на КАМАЗ-самосвал для работы по городу
- Столяр-жестянщик
- Специалист отдела по снабжению
- Автокрановщики
- Водитель седельного тягача MER-

CEDEC-BENZ ACTROS

- Бригады: каменщиков, отделочников (оплата высокая)

Обращаться: г. Кызыл,
ул. Колхозная, 2 «а»

Рабочий телефон: 4-85-29

Сотовый телефон: +7 923-267-92-08

WhatsApp +7 929-358-18-00

Реклама 12+

ИНН 1717008397,

ОГРН 1021700728136

Ном саңында дыка солун төөгүлүг номнар шыгжаттынган болур

Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында бодунуң патриотчу шериг хүлээлгезин күүседип, төөгүге балалбас исти арттырган улуг шериг баштыңчызы маршал Георгий Константинович Жуковтуң дугайында чогаалчы Владимир Карловтуң "Маршал Жуков дайын хүннеринде болгаш тайбың үеде, ооң талалакчылары болгаш удурланыкчылары" деп аттыг номдан ооң дайынчы эге базымнарын чырыдып көргүскен бир эгени очулдуруп киридим.

Чамдык улуска хөктүг-даа болур чадапчок, ынчалза-жок кедизинде барып улуг шериг баштыңчызы апаар алдаржаан маршал бодунуң салым-чолун шеригге бараалгадыр мен деп безин бодавайн чораан. Ооң православ чүдүлгелиг ада-иези оглун хүрээге аппаарга, Георгий деп алдарлыг шериг баштыңчызының адынга дөмейлештир адаан. 1914 чылдың июнь 28-те Сараево хоорайга салгал дамчаан герцог Франц Фердинандыны боолааны болгаш бирги делегей дайынының эгелээни көдээ оолдун салым-чолун өскерттипкен. "Бодумнуң

чогаалымны ооң маршал шериг хевин кетпейн турган үезинден эгелеп төөгүп эгелеп алың" деп чогаалчы бижээн.

Элээди оолчук Георгий дайын бетинде бир сайгарлыкчының алгы-кеш эттээр биче бүдүрүлгезинге ажилдап турган. Өөреникчилеп киргеш, шуут дуржулгалыг ажилчыга чедир чеди чыл ажилдаан. Сөөлүнде, хөй чылдар эрткенде, улуг маршалдың сактышыкыны мындыг. "Ол алгы-кеш эттээр черниң ээзи мээң шынчы таламны эскерип билгеш, бодунуң хүн дургузунда кирген орулгасын суктурар турган. Садыгга чүдүрүкчүлөп, барааннарны аңгы-аңгы контораларже дажыырынга дузалашканы дээш айда он акша шалыңныг турган дээрзин Жуков сактыр турган.

Кылып турган чиңгине ажилындан артык солун ажил болза, чүдүрүкчүлээри турган. Алгы-кеш эттээр ажилчыннар бо-ла маргыжа бээрлер, а садыгга ындыг эвес, аңаа ажилдаары солун деп ол сактып чугаалаар. Дайын эвес болза, ол улуг шериг баштыңчызы Жуков эвес, улуг сайгарлыкчы болур турган чадавас. Чаа-дайын өөскүп үнерге, элээди оолдарның байгы сагыш-сеткили ында. Георгийниң

үе-чергези болур Александр Пилихин ол үеде 17 харлыг. Фронтуже дезе бээрин эштеринге бо-ла чугаалаар турган. Хамык чүүлдерни аай-дедир сайгарар Георгий бодунуң дагдыныкчызы Федор Ивановичден арга-сүме айтырып чедер бээр: "Александр харын барып болур-дур, ада-иези база шыырак, а сен, Георгий, бажыңыңда улузуңга дузалашкы сен" — деп, сүме каткан. Ооң дыңнааны баштайгы сүмези ындыг болган. Ынчалдыр ол фронтуже чорбайн барган. А Александр дайынче боду чорупкан, ынчалза-даа фронтдан ону ийи ай болганда, аар балыгланган кижини, эккелген.

Георгий бир дугаар шериг хепти 1915 чылдың август 7-де Калуга губерниязының Малоярославец деп хоорайга шеригже кыйгырткан үезинде көргени ол. Шак ол үеден эгелеп маршал болурунче баштайгы эге базымны кылганы ол. Дайынчы чылдарында ооң-биле болган ужуралдарны тодаргай биживес мен деп чогаалчы бижип демдеглээш, улаштыр ооң эрес-дидим чоруу дээш унтер-офицер эргени алгаш, ийи Георгий крестизи-биле шаңнатканын бижээн. Амыдыралының сөөлгү хүннеринде шериг баштыңчызы Константин

Симонов чогаалчы-биле чугаалажып олурар: "Бирде-бирде мээң амыдыралым чүге ындыг болган чоор деп бодай бээр мен, Хаанныг чазактың үезинде прапорщиктер-даа школазынга өөренип ап болур турдум, Брюсовск деп черде турган дөрт чыл училищезин дооскан мен. Ол үенин-биле алырга, эки өөредилге черлериниң бирээзи турган. Оон улаштыр прапорщиктер школазынче кирип ап болгу дег турган, ынчалза-даа өөренип күзелим чок болган. Бодумнуң дооскан эртемим дугайында допчунамдарымда биживез мен, чүгле хүрээде ажиттырган школаның ийи клазын доосканымны ында айыткан мен. Оон мени шеригже кыйгырткан, анаа дайынчы болур шийтирени хүлээп алырынга идигни мээң суурумче чангаш келгеним улуг рольду ойнаан. Чанып чорааш, суурга мен ийи прапорщикке ужуражы бергеш боданган мен. Чаа-ла он тос харлыг кижини шеригге баргаш бодумдан улуг улуска айтышкын, дужаал бээр орунунга мен эге чаадаан эгелеп алың деп бодандым. Ооң соонда, шынап-ла, унтер-офицерлер школазынче кирдим.

Ол дыка шыырак билиг бээр өөредилге чери болган. Ону дооскан хаанныг

шеригниң унтер-офицерлери шеригге улуг рольду ойнап турганнар. Олар дайынчыларның өөредилгезинче онза кичээнгейни угландырып удуртур. Чергелештир кадыг ажилдарны кылбышаан, улуг күштү чаңгыс черге мөөңнөп база билир кылдыр өөредир. Февраль хувискаалының соонда мени эскадрон комитетинин удуртукчузунга, оон улаштыр полк кежигүнүңге томуйлаан. Ол берге шийтир үндүрер үелерде харын-даа анаа дайынчы турган мен. Ол үеде аныяк болганымдан политиктиг үзел-көрүш талазы-биле билим эвээш турган. Кайда шын орук барын билбес турган мен. Ам бодап олурарымга, аңгы-аңгы байдалдарның салдары-биле чүү-даа болу берип болур турганын билбес турган мен. Түр када чурттаары-биле өске чуртче чорупкан турар-даа чыгыы боор мен. Оон бээр бир чыл эрткенде угаан кирип, бодумнуң оруумну шилип ап, чүү дээш дайылдажып чоруурумну медресе билиптер апарган мен. Харындаа дуржулга чок дораан офицер апарбаан мен, оон башка та чеже дайынчыларның салым-хуузу кергээр турду ыйнаан.

Бодунуң амыдыралчы болгаш шериг оруун мындыг янзылыг эртип чорааш, немец-фашист эжелекчилерге аштырышкынны таварыштырып, чайынналчак чедишкыннерни Жуков чедип ап келген. / Очулганы Елена ЧАТБАЛ кылган.

Россия чергелиг хостуг хүреш маргылдаазы

Забайкал крайның Агинск Бурят округка Совет Эвилелинин маадыры Ринчин Базарның 111 харлаанынга тураскааткан база Ада-чурт камгалакчыларының хүнү

февраль 23 уткуштур, 61 дугаар ажык Бүгү-россия чергелиг хостуг хүреш маргылдаазынга бистиң мөгелеривисти эки уткуп-хүлээп алганын демдеглээр апаар.

Маргылдааның түңнелинде 74 килге Сайын Казырык кайгамчык чараш хүрешкеш, бирги черже үнүп, алдын медальды чаалап алганы улуг чоргаарал. Бирги чер дээш 61 килдиг мөгелер аразында Амир Чамзын ачырдачыр хүрешкеш, 2-ги черге төлөптүг болган. Эзир Түлүш бо удаа 70 килге 3-кү черни алган. Ынчангаш бистиң мөгелеривис алдын, мөңгүн, хүлөр медальдарны ап, Тывазын алдаржытканнар.

/Маргылдаа үезинде, ачазы, бичии дунмазы, тренериниң дузазы.

Чаңгыс кежээ ММА-ге 3 кайгамчыктыг тиилелге

Ада-чурт камгалакчыларының хүнү февраль 23-те тыва спортчулар чонун, эш-өөрүн өөрткеннер. Баштай Чаян Ооржак One Friday Fights деп хевирге тиилээш, орукту эштеринге ажыткан. Улаштыр Начын Сат One Championships деп азия лигазынга азербайджан спортчу Турал Аска-

ровту 1 дугаар раундуга чедиш-кинниг тиилээш база өөрүшкүнү бедик көдүргөн.

Дараазында 3 дугаар FightNights Global деп Россияның кол лигазынга тыва чонунуң ынак спортчузу Түмер Ондар шыырак дээн аштырыг чок 2 тиилелгелиг казах спортчу Кораласов

Богагарны эки белеткелиниң дузазы-биле база шииткекчилерниң чаңгыс аай шиитпири өзугаар тулган тиилелгени Тывазынга эккелген.

Удуртукчулар ол кежээ чемпион ат база кур дээш туржур турган Чакаев Анзорнуң келбээнин барымдаалааш, казах спортчуну чалааш, кириштиргеннер. Спортчуларга база тренерлерге февраль 23 хүнүнде улуг тиилелгени чонунга сөңнээни дээш, өөрүп четтиргенин илеретпишаан, быжыг-кадыкшылды, спортчу чедишкиннерни күзедивис!

Мөгелерниң чедишкиннери

Чаңчыл болган кожуун-нарның шаңналы дээш тыва хүреш маргылдаазын Чөөн-Хемчик кожуун ээлчег аайы-биле 86 шыырак мөге аразында "Сүбедей" спорт ордузунга бедик байдалга эрттирген.

Маргылдааның ажыдыш-кынынга Чөөн-Хемчик кожуунуң чагырыкчызы Алага Ондар база Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг сөс ап чыылганнарга база ТШО-нуң киржикчилеринге Ада-чурт камгалакчыларының хүнү-биле байыры чедиргеннер. Хүреш үезинде ТШО-нуң киржикчилери хүрежип турар мөгелерни деткип, 10 муң акшаны шүүлген мөгеге деткичилээнер.

Маргылдааның түңнелинде, Хартыга мөге Начын-Мерген Ооржак

шүүлген (Сүт-Хөл), кожуун чергелиг Начын мөге Демирхая Самдан үжүүрлешкен (Улуг-Хем), 3-4-кү шаңналдыг черде ТШО-нуң киржикчизи Менги Монгуш (Чөөн-Хемчик), Аңчы

Ооржак (Сүт-Хөл), 8 шыырак мөге аразын-че: Эчис Монгуш (Кызыл хоорай), Начын мөге Баасан Баткар (Эрзин), Начын Хомушку (Барыын-Хемчик), Аян Саая (Барыын-Хемчик) киргеннер. Шаңналдар: шүүлген мөге 35 муң рубль, үжүүрлешкен мөге 20 муң, 3-кү, 4-кү чер дээш 15 муң рубль, 5-тен 8 чедир 10 муң рубль болган.

Сөөлгү үеде деткикчилер демнии-биле тыва хүреш мөгелерин чараш хүрежи дээш шаңнап-мактап турары улуг чоргаарал.

/Арынны Алексей ЧАМБАЛ-ООЛ белеткээн.

Шагааның ак айында

Февраль 24-те "Херел" спорт өргээзинге 4 аңгы назы-хар аайы-биле хоочун мөгелер база студентилер аразында Шагааның ак айында база Ада-чурт камгалакчыларының хүнү таварыштыр тыва хүреш маргылдаазы болган. Ону Кызыл хоорайның чагыргазы база Тыва национал хүреш федерациязы организаптап эрттирген.

45-50 назы-хар аразында мөгелер аразында Хартыга мөге Альберт Комбуй-оол (Өвүр) шүүлген, кожуун чергелиг Начын мөге Орлан Монгуш үжүүрлешкен, 3-кү, 4-кү шаңналдыг черлерни Хартыга мөге Оланас Семис-оол база Начын мөге Омак Кара-Сал (үжелээ Чөөн-Хемчиктен) олар алганнар.

51-ден 55 харлыг мөгелер аразында Геннадий Монгуш (Кызыл кожуун) шүүлген, Хеймер Монгуш (Барыын-Хемчик кожуун) үжүүрлешкен, 3-кү шаңналдыг черге Аяс Хертек (Бай-Тайга кожуун) келген.

56-60 харлыг мөгелер аразында Арзылаң мөге Чимит Куулар (Өвүр) шүүлген, Саңгак-оол Ооржак (Улуг-Хем кожуун) үжүүрлешкен, 3-кү, 4-кү шаңналдыг черлерде Михаил Оюн (Таңды кожуун) база Артур Дамдын (Эрзин кожуун).

61-ден өрү назы-харлыг мөгелер аразында Арзылаң мөге Владимир Монгуш шүүлген, Федор Куулар (Кызыл кожуун) үжүүрлешкен, 3-кү, 4-кү шаңналдыг черлерде Андрей Биче-оол (Улуг-Хем кожуун) база Виталий Ооржак (Чөөн-Хемчик кожуун). Хоочун мөгелеривис аныяк-өскенге үлегер-чижек көргүзүп чорууру дээш өөрүп четтирип, изиг байырывысты чедирдивис.

Сургуулдар аразында кожуун чергелиг Арзылаң мөге Аяс Монгуш шүүлген, Болат Буянды үжүүрлешкен, 3-кү, 4-кү шаңналдыг черлерге Александр Доржу (Улуг-Хем) база Ай-Хаан Делгер-оол тергиидээн.

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

"Тыва медиагрупп" ПБ
ТР-ниң КАА

Кол редактор
С.Н. МОНГУШ.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүң адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каб. 2, каб. 206

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-18-10
Солун чыскаакчылары:
А. К. Ооржак, А. Ч. Чамзырын —
2-17-94
Корректор: Ч. Н. Мачык,
А. А. Лагбы — 2-17-94
Харылзаа, информация
технологиялары болгаш
массалыг коммуникациялар
адырынга хайгаарал талазы-
биле федералдыг албанның
Енисей эргелели «Шын» солуну
18.10.2022 чылда бүрүткээн.
Бүрүткел дугаары —
ПИ № ТУ 24-01214

Солунну «Тываполиграф» КХН-ге
парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика,
Кызыл, Щетинкин болгаш
Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материал-
дарның авторларының
бодалдары редакцияның туружу-
биле дүүшпейн барып болур.
Айыттыг саннары болгаш еске-
даа фактылары, дыңнадылары
дээш авторлар боттары
харылаар.

Чагыдылга индекси:
хуу кижилерге — П6855,

организацияларга — П6860
Солун неделяда ийи катап үнер
(среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужаганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 2-11-52
телефонче долгаар.

Солуннуң сайтызы:
shyn.ru
Электроннуң почтазы:
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Тираж
2461 кезек

2024 ЧЫЛДА

"ШЫН" СОЛУННУҢ
ЧАГЫДЫЛGAZY:

ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 1440,96
рубль.
Тел.: 8(39422)2-11-52

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 960 рубль.
Тел.: 8(39422)2-18-10